

МАТЕРИЯЛИ
ЗА
ИСТОРИЯТА НА МАКЕДОНСКОТО ОСВОБОДИТЕЛНО ДВИЖЕНИЕ
издава „МАКЕДОНСКИЯТЪ НАУЧЕНЪ ИНСТИТУТЪ“
книга V.

СПОМЕНИ
на
Дамянъ Груевъ, Борисъ Сарафовъ
и
Иванъ Гарвановъ
съобщава Л. Милетичъ

СОФИЯ — ПЕЧАТНИЦА П. ГЛУШКОВЪ — 1927.

МАТЕРИЯЛИ
за
ИСТОРИЯТА НА МАКЕДОНСКОТО ОСВОБОДИТЕЛНО ДВИЖЕНИЕ
ИЗДАВА „МАКЕДОНСКИЯТЪ НАУЧЕНЪ ИНСТИТУТЪ“.
КНИГА V.

СПОМЕНИ
на
ДАМЯНЪ ГРУЕВЪ, БОРИСЪ САРАФОВЪ
и
ИВАНЪ ГАРВАНОВЪ
съобщава Л. МИЛЕТИЧЪ

СОФИЯ – ПЕЧАТНИЦА П. ГЛУШКОВЪ – 1927.

СЪДЪРЖАНИЕ

	стр.
Дамянъ Груевъ (образъ)	V
Борисъ Сарафовъ (образъ)	VII
Иванъ Гарвановъ (образъ)	IX

Спомени на Дамянъ Груевъ

Предговоръ	3
I. Кратки биографични данни. — Първата идея у Груева да работи за Македония. — Арестуването му следъ убийството на министъръ Бълчевъ. — Груевъ въ Битоля подйёма революционна агитация. — Какъвъ социалистъ е билъ Груевъ. — Груевъ въ Солунъ основава революционната организация	7
II. Груевъ устройва мѣстни комитети по Македония. — Първата мѣстна организация въ Кавадарци. — Груевъ въ Щипъ. — Запознаването му съ Дѣлчева. — Първата предателска афера въ Щипско	11
III. Гоце Дѣлчевъ и Дели-Ивановъ въ Щипъ. — Просвѣтна агитация. — Груевъ въ София и въ Солунъ. — Срещата му съ екзарха. — Интернирането на Груева въ Битоля и дейността му като ржководителъ на битолския революц. окръгъ. — Първата чета. — Арестуването му въ Битоля. — Следъ две години затворъ Груевъ отива на заточение въ Поддрумъ	18
IV. Груевъ, освободенъ отъ заточение, се връща въ Солунъ. — Решението за въстание и Гоце Дѣлчевъ. — Първата среща на Груевъ съ Б. Сарафовъ. — Груевъ на конгреса въ Смилево. — Участието му въ Илинденското въстание. — Следъ капитулацията Груевъ остава въ Битолско	23

Спомени на Борисъ Сарафовъ

Предговоръ	31
I. Кратки биографични данни. — Първият македонски комитетъ въ София. — Сарафовъ съ голѣма чета напада града Мелникъ. — Следъ завръщането си Сарафовъ заминава въ Петербургъ и постъпва тамъ въ генерал-щабната военна академия	35
II. Върналъ се въ София, Сарафовъ се среща съ Дѣлчева. — Преди всичко трѣбва да се намѣрятъ пари. — Сарафовъ презъ Цариградъ се отзовава въ св. Гора. — Въ Хиландарския манастиръ посрещатъ срѣбъския краль. — Презъ Солунъ Сарафовъ се връща въ София. — Основаването на офицерските „Братства“. — Сарафовъ, неспокоенъ, прави смѣли планове и отива пакъ въ Петербургъ	42
III. Сарафовъ застава на чело на македонския комитетъ въ София. — Отношенията му съ Гьорчо Петровъ и съ Гоце Дѣлчевъ. — Първата намѣса въ работитѣ на вѫтрешната организация. — Скъжсане връзките съ Гьорчо. — Буйна дейност на софийския комитетъ. — Парични срѣдства и покупка на оръжие.	48
IV. Меморандумъ до европейските владѣтели и до султана. — Основаването на вестникъ „L'Effort“ въ Парижъ. — Сарафовъ при генералъ Куропаткинъ. — Формиране „Стрелчески дружества“. — Сарафовъ при руския посланикъ въ София Бахметьевъ. — Арестуването на Сарафова и другарите му отъ комитета	55
V. Стоянъ Михайловски застава на чело на комитета — Интриги отъ страна на генералъ Цончевъ противъ Сарафова. — Редовниятъ македонски конгресъ избира Цончева за председателъ на комитета. — Сарафовъ заминава въ странство да дири парични срѣдства за дѣлото. 62	
VI. Сарафовъ въ Виена се среща съ фонъ Мюллеръ, сетнешния австрийски цивиленъ агентъ въ Македония. — Срещи на Сарафова съ видни политически маже въ Парижъ. — Преговори съ срѣбъски представители, Балуничъ и Симичъ, въ Мюнхенъ и Будапеща. — Сарафовъ и Давидовъ въ Бѣлградъ. — Отъ всѣкїдне неуспѣхъ. — Богатиятъ англичанинъ. — Остъръ конфликтъ съ Цончева на мак. конгресъ. Разцепление въ срѣдата	

V

на конгреса, образуване втори мак. комитетъ на чело съ инженеръ Станишевъ.	66
VII. Сарафовъ напраздно предлага решителни мѣрки противъ Цончева. — Сарафовъ въ чужбина. Връща се въ София поради идването на графъ Ламсдорфъ. — Важни разисквания по запитване отъ Солунъ, да има ли въстание. — Сарафовъ заминава съ чета въ Македония. — Сражение при село Владимирово.	74
VIII. Сарафовъ продължава пътя къмъ Битолско. — Срещата му съ битолското управително тѣло. Съвещания, какъ да се почне въстанието. — Обиколка по районите преди конгреса въ Смилево. — Сарафовъ държи на сърдителни слова по селата. — Пристигане въ Смилево.	81
IX. Сарафовъ на Смилевския конгресъ. — Последствия на солунския атентатъ. — Членовете на генералния щабъ на въстаниците по обиколка	87
X. Груевъ и Сарафовъ решаватъ датата на въстанието. — Протестно писмо до консулите. — Дейността на Сарафова следъ 20 юлий. — Решение за демобилизация. — Събиране на оржището. — Сарафовъ следъ разни премеждия се завръща въ България	93

Спомени на Иванъ Гарвановъ

Предговоръ	103
I. Кратки биографични данни. — Гарвановъ случайно става учител въ българската гимназия въ Солунъ. — Гарвановъ подпада подъ влиянието на умѣреното течение, противно на вѫтрешната революц. организация. — Ученическиятъ бунтъ въ гимназията. — Основаване на „Революционно братство“	109
II. Гарвановъ, председатель на „братството“. — Агитация въ провинцията въ полза на братството. — Убийството на учителя Гановъ и раняването на Гарванова. — Атентатъ върху Пейчиновски. — Гарвановъ въ Св. Гора. — Наумовъ агитира за братството. — Нападение върху Наумова. — Враждата между братството и централния комитетъ неимовѣрно се изостря. — Гарвановъ прави сондажи въ София	116
III. Гарвановъ при екзарха въ Цариградъ. — Гарвановъ се връща въ Солунъ убеденъ, че трѣбва да стане спора-	

VI

зумение съ централния комитетъ. — Чрезъ посрѣдничеството на софийския комитетъ на Борисъ Сарафовъ споразумението напълно се постига; братството престава да съществува. — Гарвановъ и другаритѣ иу ставатъ членове на вжтр. организация. — Насилствено събиране пари. 124

IV. Поводътъ за солунската афера въ 1901 г. — Арестуването на членовете на централния комитетъ.—Гарвановъ поема председателството на центр. комитетъ. — Неволното убийство на Якимъ Игнатиевъ въ къщата на Н. Ризовъ. Арестуването на Гарванова. — Революционери младежи подкопаватъ солунската банка. — Гарвановъ въ София преговаря съ хората отъ върховния комитетъ. — Преговорите се свършватъ безъ резултатъ 130—136

Карта на Македония.

Дамянъ Груевъ

Борисъ Сарафовъ

Иванъ Гарвановъ

СПОМЕНИ
на
ДАМЯНЪ ГРУЕВЪ.

ПРЕДГОВОРЪ.

На 23 декемврий 1926 година се изпълниха двайсетъ години отъ смъртъта на Дамянъ Груевъ, юнашки загиналъ въ борба съ турска потера надъ село Русиново въ Малешевско. Изтеклиятъ две десетолетия стига, за да можемъ вече съ по-голѣма обективностъ да преценимъ Груева като човѣкъ и като деецъ по македонското освободително движение, на което той тури основнитѣ начала. Безспорно е, че Груевъ си остава въ историята на македонската освободителна борба неинъ първъ вдъхновителъ и генияленъ организаторъ. Откъмъ тая страна той ще заеме видно място наредъ съ великите организатори на освободителните въстания на жаждущи за свобода потиснати народи. Величината на такива народни водители не се мѣри по постигнатите реални успѣхи, а по силата на духа имъ и способността имъ да вдъхнатъ до толкова силна вѣра на народните маси въ правотата на тѣхните най-съкровени вѣжделения, че да станатъ способни за героически подвиги. Тъкмо това постигна твърде скромниятъ Дамянъ Груевъ съ нагледъ още по-скромни срѣдства, съ които си е служилъ полагайки основитѣ на Вѫтрешната македонска революционна организация. Нѣма съмнение, че между необходимите качества у единъ истински апостолъ на велика народна идея първото и най-главно е, не само той да е отъ все сърдце и душа предаденъ на идеята, но да е и всѣки часъ готовъ да даде живота си за нея. А такъвъ истински апостолъ на македонската революционна идея бѣше Дамянъ Груевъ. Той най-добре самъ се е характеризу-

валъ, когато на още непосветения Иванъ Гарвановъ, — както последният разказва въ своите спомени,¹ — преди да му обясни въ подробности, въ що състои задачата на Вътрешната рев. организация, първомъ му е задалъ въпроса: „Готовъ ли си да мрещъ за Македония?“

Въ дълбоката, чиста въра на Груева въ святостта на освободителната идея, за която македонските българи масово се дигнаха противъ турцитѣ и жертвуваха мило и драго безъ да постигнатъ целта, се дължи на гледъ странниятъ фактъ, че сѫщите въстанали селяни и подиръ постигнали ги страшень погромъ презъ есента въ 1903 год. продължаватъ срѣдъ опожаренитѣ си жилища, покрусени и гладни, да приематъ Груева, да го криятъ отъ турските власти съ явенъ рискъ на живота си и дори още да слушатъ съветитѣ му и да ги изпълняватъ.

Така Груевъ, и следъ нещастния край на Илинденското въстание останалъ въ очите на населението почитанъ неговъ апостолъ, прекарва зимата следъ въстанието срѣдъ народа въ Битолско, дори и въ самата Битоля. Въ реформеното дѣло, за което тогава се заговори отъ европейската дипломация, Груевъ съ право е виждалъ резултатъ на моралния успехъ на македонското въстаническо движение и се е старалъ, сочейки на народа по-щастливи бѫдещи перспективи, до негде да го крепи, да го утешава. Останалъ оптимистъ въпрѣки несполуките, Груевъ прескочи презъ есента 1904 година за кратко време въ София. Тогава азъ се възползвахъ отъ случая та го придумахъ да се съгласи да запиша спомените му касателно дотогавашната му революционна дейност въ Македония. Познавайки неговата скромность отъ една страна, а отъ друга не особено

¹ Виждъ по-долу въ Спомени на Ив. Гарвановъ.

благоприятното му за такава работа настроение следъ печалния свършекъ на въстанието и още твърде смътното бжедеще, допускахъ, че той ще ми откаже, както то-ва направи Pere Тошевъ, който наистина обеща да ми разкаже за своята дейност, но не изпълни обещанието и си замина безъ да ми се обади. За щастие, Груевъ все пакъ, следъ като бѣше боледувалъ и готвейки се да се върне пакъ въ Македония, намѣри време и замене. На 18 януарий 1905 год. (старъ стилъ) вечеръта у дома ми дълго — до глуко доба — преседѣхме та записахъ първата половина отъ споменитѣ му, които тукъ печатамъ. Втората среща се състоя вечеръта на 19 януарий, както е отбелѣзано въ моите записи. Успѣхме да стигнемъ до края на Илинденското въстание. Трѣбваше да се срещнемъ поне още единъ пътъ, за което Груевъ бѣше съгласенъ, но тепърва следъ една длъжка отстрочка поради нѣкаква неотложна негова работа. Сетне пъкъ азъ нѣщо заболѣхъ, и докато още бѣхъ на легло, ненадейно дойде Груевъ да ми каже, че за жалост той трѣбвало веднага да замине та дошелъ да се простимъ. Даде ми за споменъ портрета си съ своя подпись и дата 4.IV 1905 г. Стана ми мжчно, че така неочаквано се раздѣляме. Пожелахъ му щастие и скоро виждане пакъ въ София. Не го видѣхъ вече, — на 23.XII. 1906 година се разнесе злокобната весть за неговата смърть.

И така разказътъ на Груева остана недовършенъ относително дейността му въ Македония следъ Илинденското въстание. Освенъ това той е и твърде кратъкъ. Груевъ избѣгваше подробности като казваше, че ако би се впусналъ въ тѣхъ, работата ни много би се проточила, па и не помнѣлъ всичко, което би заслужавало въ отдељности да се отбележи, — толкова много преживѣлъ презъ това, ако и сравнително

късо време, откакъ датува дейността му въ Македония! Той слабо помнеше дати, — междно се сещаше да установи по нѣкога дори и годината, — спомените му бѣха се преплели, особено за първите години. Азъ не смѣехъ твърде да настоявамъ, като считахъ, че и това, което ако и на късо, но въ свързанъ редъ ще имаме отъ него, ще бѫде цененъ материалъ при липса на по-пълни данни. Разбира се, допускахъ, че съ него, както и съ всички видни революционери, всѣки часъ може да се случи нѣкое нещастие. Така и стана, та записаните отъ мене кратки данни за живота и дейността му сега представляватъ единствената, ако и незавършена автобиография на тоя велики македонецъ. Недоизказаното отъ него ще може да се допълни, а така сѫщо ще могатъ се прибави и важни подробности по спомени на други дейци, съ които Груевъ е ималъ обща работа и лично се е срѣщалъ съ тѣхъ.

София, I. 1927.

Л. М.

I.

Кратки биографични данни. — Първата идея у Груева да работи за Македония. — Арестуването му следът убийството на министъръ Бълчевъ. — Груевъ въ Битоля поддържа революционна агитация. — Какъвъ социалистъ е билъ Груевъ.
— Груевъ въ Солунъ основава революционната организация.

18 януарий 1905 г.

Роденъ съмъ въ 1871 год. въ село Смилево (Битолско). Баща ми се казваше Йованъ а дъдо ми — Груйо. Баща ми бъше дюлгеръ. Най-напредъ се учихъ въ селото си, гдето имаше първоначално българско училище. Учитель ни бъше Атанасъ Башевъ отъ Ресенъ. После свършихъ I до IV класъ въ Битоля, а V и VI класъ въ Солунъ, отъ гдето заминахъ за Бълградъ и тамъ продължихъ учението си като стояхъ една година и нѣколко месеца. Отъ Бълградъ дойдохъ въ София и се записахъ студентъ по история въ висшето училище. Това бъше въ 1889 година. На четвъртото си полугодие напуснахъ висшето училище поради известната училищна афера съ Рачо Косевъ и заминахъ за Македония — въ Битоля, гдето следъ малко получихъ назначение за езархийски учитель въ родното си село Смилево. Следъ една година учителствуващ тукъ премѣстихъ се за учитель въ Прилепъ, гдето преподавахъ въ четвърто отдѣление на първоначалното училище и въ трикласното училище. На следната година отидохъ въ Солунъ и станахъ коректоръ въ печатницата на Семерджиева. И това трая една година, следъ което пакъ станахъ учитель — въ Щипъ. И тукъ престояхъ само една година и ме назначиха уни-

лищенъ инспекторъ въ Солунъ. Тази служба вършихъ две години, а после една година прекарахъ въ Солунъ безъ служба, следъ което цѣла година и половина бѣхъ интерниранъ въ Битоля. Отново станахъ учитель въ Битоля, а подиръ една година попаднахъ въ турски затворъ, въ който излежахъ първомъ въ битолския затворъ две години и седне въ Поддумъ-кале десетъ месеца. Излѣзехъ отъ затвора презъ мартъ 1903 година. Дойдохъ си презъ Солунъ въ Смилево, гдето ме свари и Илинденското въстание.

Следъ убийството на министъръ Бѣлчевъ въ София се яви у мене първата идея да работя за македонското дѣло. Преди това 3—4 месеца се завзехме студентъ македонци въ висшата училище да се организираме въ името на идеята за самообразование и взаимно влияние. Цельта бѣше: следъ свършването на учението си да се приберемъ свички вжтре въ Македония, гдето имаше голѣма нужда отъ интелигентни сили. Въ този нашъ тѣсенъ, интименъ кржгъ вече бѣше се породила идеята да се подйеме революционна организация въ Македония. Понеже срѣbskата пропаганда вече бѣше захванала да действува въ Македония и ние поради това бѣхме се сепнали и мислѣхме, че трѣбва да се побѣрза да се тури на дневенъ редъ идеята за освобождението на Македония преди да успѣе срѣbskата пропаганда да се засили и да раздроби народа. Ние сами бѣхме опитали действието на тая пропаганда. Въ Солунъ имаше агитатори и въ Скопье едновременно. Обѣща ни се стипендия и ни се даде. И тогава азъ съ още нѣколко македончета отидохме въ Бѣлградъ. Тукъ можахме да съзремъ срѣbskите намѣрения по това, че силно сестраеха да ни внушатъ срѣbskата идея и да ни наложатъ срѣbskия езикъ, което още повече ни раздразняваше.

Въ София повече взаимно се изучвахме. Когато се тъкмъхме да устроимъ дружество (изработващо се правилникъ), предвиждаше се целитѣ на дружеството да бѫдатъ научни, а въ сѫщностъ се готвѣхме да се подберемъ за бѫдеща революционна работа. Тъкмо тогава стана убийството на Бѣлчева. Послѣдваха аести—арестуваха мене и Никола Наумовъ поради участието ни въ социалистическата група; то се състоеше главно въ туй, че подържахме вечерно училище. Престояхме 15 дни затворени въ V-я полицейски участъкъ. Изследваха ни и ни пуснаха. Дружбата ни се разтури поради това, и азъ и Наумовъ, за да избѣгнемъ военната служба, нѣколко дена следъ освобождението ни отъ затвора заминахме въ Македония. И двамата бѣхме изключени отъ висшето училище презъ времето докато бѣхме затворени. Азъ заминахъ за Битоля. Нѣмаше тогава нито по менъ за нѣкаква организация.

Презъ лѣтото въ Битоля се опитахъ да сгруппирамъ нѣколко младежи съ чисто революционна цель, сиречь идеята, която имахъ въ София, почнахъ да я осъществявамъ. Първомъ между 5—6 души: Лука Джеровъ, (отъ Битоля, свѣршилъ бѣше V или VI класъ въ солунската гимназия), Недѣлко Дамяновъ (отъ Битоля, учителъ), Дуртанчевъ (учителъ, род. отъ Битоля), Никола Кочовъ (учителъ отъ Битоля) и др..

Въ София главнитѣ членове на „Дружбата“ ни бѣха Хр. Попъ Коцевъ, Д. Мирчевъ, Никола Дейковъ (секретарь при мирови сѫдия, родомъ отъ Прилепъ, сега адвокатинъ въ Луковитъ), Попъ Арсовъ. Смѣтхме да действуваме главно въ посока да се изисква прилагането на Берлинския договоръ. Мислѣхме да създадемъ организация по образецъ на революционната организация въ България преди освобождението, да действуваме по примѣра на Ботевъ, Левски, Бенковски и пр. Бѣхме изу-

чили тая организация. Записките на Захарий Стояновъ напр. бъха ни повлияли и изобщо дотогавашната българска революционна книжнина. Бъхме се запознали и съ историята на сръбските движения.

Въ Битоля още през лятото уредихме Дружбата и пристъпихме да изработим уставъ, но тогавашният архимандритъ, сегашният владика Козма бъше узналъ за това и бъше успѣлъ да разочарува нѣкои отъ другарите да се осути по-нататъшното закрепване на Дружбата.

Между целите, които си поставяше тая група, освенъ революционната идея, която щъше да се нагажда подъ прикрита форма, за да се усили възможността за популяризиране на идеята и да заякнатъ и връзките между интелигенцията, тъкмѣхме да учредимъ една околовска заемна библиотека за всички, които желаятъ. Но не стана нищо, и азъ се прибрахъ въ селото си. Въ Смилево подържахъ вечерно училище за възрастни. Това бъше съвсемъ ново нѣщо тукъ. Имаше посетители. Развивахъ чисто просветителна дейност. Сетне въ Прилепъ прекарахъ пакъ въ чисто учителска работа. Нѣмаше почва тамъ. Учителите бъха съ консервативни идеи. Даже нищо не можеше да се стори по идеята съ тѣхъ. Дори странѣха учителите отъ мене, като се бѣ разчуло, че съмъ изключенъ отъ висшето училище въ София и че съмъ заразенъ отъ социалистически идеи. Въ сѫщностъ социализма дължа на социалистическата срѣда въ София. Сериозно не бѣхъ изучвалъ социализма нито съмъ билъ нѣкога съ нѣкаквъ фанатизъмъ предаденъ на това учение. Въ Македония ме дразнѣха като социалистъ, и азъ, предизвикванъ, съмъ защищавалъ това учение, но активенъ социалистъ не съмъ билъ и нито съмъ мислилъ, че има почва за него въ Македония.

Въ Солунъ прекарахъ слѣдната година, заетъ въ печатницата на Семерджиевъ. Тукъ се срещнахъ съ

стари другари: Попъ Арсовъ, Андонъ Димитровъ (род. отъ солунското с. Дайватово, сега членъ въ битолския съдъ); Д-ръ Христо Татарчевъ, Хаджи Николовъ (отъ Кукушъ), Христо Батанджиевъ (отъ Гумендже, секретаръ на солунската община?). Подновихме съ тъхъ старата идея. Помежду си се сгрупирахме, задружно изработихме правилникъ-уставъ. Въ основата му легнаха същите начала: искане да се приложи Берлинскиятъ договоръ. Така бъше изработенъ този уставъ по образецъ на устава на революционната организация въ България преди освобождението. Девизътъ бъше: прокарване решенията на Берлинския договоръ. Основахме тайна организация съ „Централенъ комитетъ“, съ клонове, съ членски вносове. Предвиждаше се клетва и пр. Въ правилника нищо не се предвиждаше за сръбската пропаганда, но се имаше предъ видъ да се предварятъ, нейните следствия като се свести народътъ. Това бъше презъ 1893—1894 учебна година.

Презъ първата година посветихме въ новата организация два-трима ученика, които свършиха гимназията въ Солунъ: Александъръ Пановъ, който стана учител въ Прилепъ, после се учи въ Парижъ и се завърна въ Солунъ, където се помина отъ болестъ, и други двама. Годината изтече съ това.

II.

Груевъ устройва мъстни комитети по Македония. — Първата мъстна организация въ Кавадарци. — Груевъ въ Щипъ. — Запознаването му съ Дълчева. — Първата предателска афера въ Щипско.

Презъ ваканцията заминахъ за Щипъ, оставилъ работата при Семерджиева. Въ Щипъ отидохъ за да се запозная съ тамошните хора. Намѣрението ми бъше да обиколя нѣколко мъста въ Македония, за да подгответя почва.

Въ Щипъ забележихъ, че нѣкои граждани благосклонно се отнасяха къмъ мене лично и ми предлагаха дори да имъ стана учителъ. Азъ съмътхъ, че е прерано да заговоримъ за идеята. Раздѣлихъ се съ щипяни, отидохъ въ Неготинъ-Кавадарци. Тука турихме начало на първата мѣстна организация. Имаше единъ търговецъ Иванче Велковъ (живъ е), Пане Ивановъ (главенъ учителъ, тамкашенъ), Янаки Илиевъ (коужухаръ, тамкашенъ), Минджевъ (сега е тукъ, чиновникъ въ статистич. бюро въ София). Последниятъ бѣше единъ отъ тия, що бѣха свѣршили (или свѣршавше) въ Солунъ. Той ме запозна съ другитѣ. Минджевъ бѣше вече въ Солунъ посветенъ. Съ негова препоръка скоро се разбрахме, открихме картитѣ. Дадохъ имъ преписъ отъ устава, който си носяхъ съ себе си, подложихъ ги на клетва и се тури началото. Бавихъ се нѣколко дена. Това бѣше презъ юлий месецъ 1894 год.

Отъ Кавадарци отидохъ въ Прилепъ. Тукъ заварихъ Алексо Пановъ. Съ него и съ Юранъ попъ Константиновъ (учителъ, тамкашенъ), и съ Юранъ Гавазовъ (желѣзарь) и други нѣколко души устроихме „комитетъ“ („мѣстенъ комитетъ“). Председателътъ се избираше отъ всички. Отъ тамъ отидохъ въ Битоля. Тукъ намѣрихъ познати другари — Пере Тошевъ, съ когото бѣхъ учителствуvalъ по-преди въ Прилепъ (той е родомъ отъ Прилепъ; свѣршилъ е VI. класъ въ Пловдивъ). Той бѣше единствениятъ, съ когото бѣхъ по-интименъ и съ когото се разбирахъ, но тогава още бѣхме без силни да почнемъ нѣщо. Пере Тошевъ бѣше въ Битоля безъ служба, живѣше при братята си, банкери. Тукъ бѣха и Григоръ Попевъ, търговецъ; Георги Пѣшковъ, търговецъ (и двамата прилепчани) и Никола Наумовъ. Последниятъ отказа, — бѣше скептикъ, не вѣрваше въ сполука. Другъ единъ, Доревски, предлагаше най-напредъ балонъ да

се усъвършенствува и после да се действува. Още бъше зачислен въ комитета Недълко Дамяновъ, учител въ провинцията. Имаше и други, около 10-тина души.

Следът нѣколко дена отъ Битоля заминахъ въ Ресенъ по случай на осветяването на църквата. Отъ тукъ отидохъ въ Охридъ. И въ двата града образувахме комитетъ. Върнахъ се презъ Ресенъ, та не помня точно, да ли устроихме комитетъ и въ Ресенъ. Лицата, които може да помнятъ, сѫ Никола Костадиновъ, Петър Стрезовъ (тука сѫ) и Доревски (сега въ редакцията на в. „Прѣпорецъ“).

Въ Охридъ влѣзоха въ комитета учителитѣ Александъръ Чакъровъ (сега учител въ Новоселци), Левъ Огненовъ (главенъ учител). Върнахъ се, следъ като ходихъ и въ Струга, назадъ въ Битоля. По пътя ме придружаваха Алекси Пановъ Прилепчанчето и Григоревъ-Попевъ, прилепчанецъ. Срещнахме се въ Ресенъ на посвещението на църквата. Изобщо идеята се посрещаше добре въ по-тѣсенъ кръгъ.

Повикаха ме за учител въ Щипъ, въ чисто общинското трикласно училище. Имаше до 18 учители и учителки въ Щипъ и въ Ново село (бѣха слѣти). До ноемврий изпълнявахъ длъжността на главенъ учител. На ноемврий пристигнаха Дели Ивановъ и Дѣлчевъ. Дѣлчевъ вече имаше идеи, подобни на нашите. И той се бѣше заразилъ отъ социалистическата доктрина, и той бѣше подпадналъ подъ влиянието на революционната литература въ България, и той бѣше самостоятелно дошелъ до убеждение, че трѣбва да се устрои една революционна организация за освобождението на Македония. Дѣлчевъ и Дели Ивановъ дойдоха въ Щипъ назначени като екзархийски учители. Бѣха подали прошение отъ София, отъ гдето следъ назначението тръгнаха за Щипъ.

Пръвъ пътъ тукъ се запознахъ съ Дѣлчева. Скоро се сближихме, а въ единъ домъ живѣехме. Бѣхъ вече почналъ преди тѣхъ, но горчиво бѣ началото. Случи се голѣма неприятност. Отидохъ на гости въ едно село, Горни Балванъ, повиканъ отъ учителя Кралевъ (родомъ отъ Куманово). Заварихъ брата му — шпионинъ и заптие при валията въ Скопье. Учителя Кралевъ смѣтакъ за надеждна сила и се изказахъ открыто — и предъ брата му. Този не скри, че билъ заптие, но ужъ въ оставка. Менѣ ми се виждаше съблазнителна възможността, ако може той пакъ да стане заптие, за да си служимъ чрезъ него съ тайнитѣ. Този тръгва отъ селото и се отбива въ града, гощава се при мене и отива въ село Неманица, — отива въ църква и подмѣта въ църковнитѣ книги едно компромитираще писмо. Следъ това обажда на властъта, става обискъ, закарватъ свещеника и учителя въ Скопье. Не се разбра, кой е предателътъ. Шпионинътъ въ Скопье всичко за мене долага на валията Хафѣзъ паша. За да провѣри, валията следъ една седмица го праща обратно въ Щипъ съ още двама, отъ които единиятъ е билъ яверътъ на валията, юзбашия, а другиятъ помощникъ на бинбашията. Облѣкли се бѣха въ въстанически дрехи, въ сѫщностъ въ арамийски. Въ моятѣ проповѣди се загатваше и за бѫдещитѣ действия, и тѣ нарочно така се облѣкли. Дойдоха въ Щипъ. Въ кафенето азъ ги съгледахъ, когато пристигнаха съ колата. Кондисаха въ хана. У мене се яви недоумѣние. Отидохъ да ги видя. Като ги попитахъ, защо сѫ дошли, отговориха, че за тѣхъ нѣма опасностъ, защото пѫтували подъ булото на търговци за Кочани и че нарочно той ги довелъ, за да ги представи на мене та да имъ дамъ наставления. Повѣрвахъ. При първата среща шпионинътъ ми представи помощника на бинбашията, чистъ турчинъ, който добре знаеше срѣbsки.

Той ми обясни, че като убилъ единъ турчинъ 12 години живѣлъ въ Сърбия та забравилъ български. Бѣше хубавецъ, личенъ. Другиятъ другаръ се престори на боленъ и не се яви, защото и не знаелъ български, а личеше че е турчинъ. Бѣха дошли въ кѫщи, когато тъкмо бѣха дошли селяни отъ с. Неманица, да ми се оплакватъ, какво ги е сполетѣло, именно че единъ непознатъ човѣкъ имъ подхвърлилъ писмо. Ведно съ насъ и шпионите хулятъ султана. До тукъ въ всичко бѣше посвѣтенъ и учителятъ Калайджиевъ (щипанецъ), съ когото бѣхме заедно при учителя Кралевъ въ с. Балванъ, а и при тоя случай бѣше пакъ при насъ. Турчинътъ — представенъ подъ име Стояновъ, ужъ „братовчедъ“ —увѣри се въ истиността на доноса. За следния денъ ги задължихъ да дойдатъ на обѣдъ у дома. Заранъта следъ църковния отпускъ пакъ отидохъ въ хана да ги нагледамъ. Пакъ вториятъ турчинъ (яверътъ) не излѣзе, — все боленъ. Азъ пакъ вѣрвахъ. Разположихме се въ хана на балкона да пиемъ. Тъкмо тогава дойде учителятъ Кралевъ на конь, придруженъ отъ единъ сувария, който държеше въ ръцетѣ си едно бѣло торбе, запечатано; вжtre бѣха книгите му, следъ като станалъ обискъ въ кѫщата му. Водѣха го подъ следствие. Понеже суварията ми бѣше познатъ, повикахъ ги горе при насъ. Като се ржкуваше учителятъ съ „Стоянова,“ разбрахъ, че не го познава. И братъ му тогава, за да поправи грѣшката, почна да му обяснява, кой е и какъвъ е. Азъ се удивихъ, че за единъ „братовчедъ“ трѣбва да се обяснява толкова, кой е и какъвъ е. Яви се у мене подозрение. За да мога да се увѣря, задължихъ учителя да седне до мене. Като се свѣрши ракията (нашия „Стояновъ“ презъ туй време все въ земята гледа), възползвахъ се отъ случая и изпращамъ шпионина да отиде да поръча друга ракия. Презъ туй време настѫпвамъ крака на учителя и го за-

питвамъ мимически — за „Стоянова,“ — що човѣкъ е. Този ми даде знакъ, че не заслужава довѣрие. Азъ разбрахъ, че съмъ попадналъ въ капанъ. Но счетохъ за поумно да не показвамъ изведнажъ. Отъ тамъ суварията заведе учителя въ правителствения домъ, и азъ следъ малко се раздѣлихъ и право дома. У дома скоро прибрахъ всички вестници и книги. Дописвахъ съ хора отъ Княжеството, имахъ революционни съчинения и вестници отъ България та ги пренесохъ въ други кѫщи. Известихъ сѫщевременно за работата и на учителя Калайджиевъ. Този, семеенъ, много се уплаши. На обѣдъ ме поканиха тѣ, турцитѣ, и азъ отидохъ. Учителътъ Кралевъ биде пустнатъ отъ правителствения домъ, и само книжата му бидоха задържани. Мене повикаха да ги прегледамъ, — мѣстното правителство, значи не бѣше посветено въ тайната, ржководена отъ Скопье, — и азъ ги успокоихъ, че нѣма нищо, като скрихъ въ ржака си две-три компромитиращи писма. Момчето, Кралевъ, само си бѣше съчинило шифръ — бѣше остроумно момче, — понеже азъ му бѣхъ говорилъ, че съ шифръ ще се води кореспонденцията. Нека забележа, че Кралевъ миналата година бѣ убитъ като въстаникъ.

На връщане пакъ го запитахъ за „Стоянова,“ и той ясно ми каза, че не го познава и че се съмнява и у брата си. Поръчахъ му да изучи, какъ стои работата, като му се заканихъ, че отговаря въ противенъ случай. Следъ половинъ часъ донесе ми сведения, кои и какви сѫ другаритѣ на брата му. При все това азъ отидохъ на обѣдъ, все тѣй веселъ, както и по-преди, да не се осетята, че съмъ ги разбралъ.

Следъ обѣдъ посрещнахме владиката Максимъ, който дойде тѣкмо него денъ отъ Скопье, и подъ предлогъ, че съмъ поканенъ отъ владиката, скроихъ да имъ откажа да не дохождатъ у мене на вечеря, както ги

бѣхъ поканилъ. Бѣхъ казалъ нарочно, че и печено прасе ще има, за ужасъ на явера, който бѣше рекълъ, че царството го губи, а вѣрата не си гази. Огидохъ пакъ и ги поканихъ, като имъ явихъ, че следъ вечерята ще трѣба да ида при владиката. Яверътъ се възпротиви да дойде на вечеря (заради прасето), като се преструваше боленъ, а другитѣ, понеже имъ предстои на другия денъ пѫть, на половина се отказваха.

Понеже се колебаеха, не настоявахъ, и така се спогодихме, да имъ изпратя една част отъ вечерята. Сбогувахме се. Шпионинътъ още следъ обѣда отъ въздържания ми езикъ заключилъ, че съмъ се досетилъ нѣщо, и всичко открива той на брата си, когото мислилъ способенъ да му прислужва. Брать му казалъ, че ужъ съмъ ги позналъ още отъ първата среща, какви сѫ. Азъ нарочно му казахъ така. На другия денъ ужъ заминаватъ за Куманово, изкарватъ колата отъ хана и я премѣстятъ въ единъ турски ханъ, а сами се настаняватъ въ една турска кѫща, безъ да зная това азъ нито учителътъ, който си отиде въ селото си.

Срещу кѫщата на Калайджиевъ има махаленска чешма. Третия денъ следъ това случайно Калайджиевъ отива презъ полунощъ на вода и тамъ ги заварва заедно съ деврието (нощните патрули). И моята кѫща бѣше наблизу. Калайджиевъ на заранъта ми обажда и ние узнаваме, че сѫ въ града. Следъ една седмица тѣ си заминаха за Скопье. Презъ това време бѣ дошелъ и единъ учителъ отъ комитета. Страхъ! На валията всичко доловили. Следъ 2—3 седмици дойде самъ валията. Азъ го посрещнахъ съ учениците. Шпионитѣ дойдоха още трети пѫть, но за чудо никакви последици нѣма това нѣщо за мене.

III

Гоце Дѣлчевъ и Дели Ивановъ въ Щипъ. — Просвѣтна агитация. — Груевъ въ София и въ Солунъ. — Срещата му съ езарха. — Интернирането на Груева въ Битоля и дейността му като ржководител на битолския революц. окръгъ. — Първата чета. — Арестуването му въ Битоля. — Следъ две години затворъ Груевъ отива на заточение въ Поддумъ.

Тогава Гоце Дѣлчевъ и Дели Ивановъ дойдоха въ Щипъ. Вече имахме нѣколко души посветени отъ еснафите. Следъ Коледа се посветиха и други хора. Дѣлчевъ веднага ми направи впечатление съ своята откровеност и честност. Той бѣше при първите опити да зачислява даже прекалено откровенъ та трѣбаше да го контролираме, за да не издаде нашата слабост, слабостта на организацията. Той все се стремѣше да си каже истината, като мислѣше, че всѣки трѣбва да възприеме идеята така, както той я възприелъ. Бѣше много пъргавъ. Той възприе плана и всичко друго, както го завари. Въ Солунъ бѣха останали споменатите лица и представляваха централния комитетъ. Попъ Арсовъ може да бѣше секретарь, Д-ръ Хр. Татарчевъ—председателъ. Рѣдко си дописвахме. Презъ велиденскатаvakанция Дѣлчевъ и Дели Ивановъ заминаха за Кукушъ съ задължение да се отбиятъ въ Солунъ, кѫдето ги препоръчахъ, за да провѣрятъ, каква дейтелностъ развиватъ другите. Завѣрнаха се напълно разочаровани; позаспала бѣ работата тамъ. На връщане Дѣлчевъ се отбива въ Гевгелий и въ Дойранъ, гдето туря начало на организацията. Върна се въ Щипъ. Съ това се измина годината.

Въ Щипъ правихме събрания на посветените, които бѣха означени съ нумера и никакви имена не се пишеха. Бѣхме захванали съ фалшивъ номеръ, — най-малко отъ № 80, за да мисли всѣки, че е закъснѣлъ. Бѣха раздѣлени

на групи; десетниците ги събираха, безъ да се знаятъ едни други. На събранията ставаха разговори, на сърдечния, даваха се книжки и вестници за прочитъ, упътваха се върху длъжностите се. Отворихме празнично училище, държаха се сказки съ чисто революционна тенденция, нпр.: „обединението на Италия“, „американското въстание“, биографии на революционери като Гарибалди, Мацини и пр., „съединението на двете Българии“ и др. Имаше големъ напливъ на слушатели. Следната година се даваха на щипската сцена театрални представления: „Иванко“ и подобни революционни пиеси. Вземахме участие азъ, Дълчевъ, Дели Ивановъ, Гюрковъ (учител); четохме сказки. И въ Радовишъ пуснахме клонъ (тамъ бъше учитель Станковъ, сега въ администратор на в. „Вечерна Поща“) и въ Виница (тамъ бъше учитель Алекс. Чакъровъ, който сега издава в. „Автономия“).

Презъ ваканцията заминахъ за София да изуча, какво се гони съ четитъ, които бъха почнали да минаватъ границата, — готовъше се въстанието въ 1895 год. До тогава ние вжтре нѣмахме никакви връзки съ външната организация въ Княжеството.

Срещнахъ се съ Тюфекчиева, Ляпчева и съ Китанчева. Разказахъ имъ за нашата организация вжтре, какво имаме и какво сме извършили. Китанчевъ бъше вече боленъ та не можахме да приказваме по въстанието. Последното много ни бъркаше на плана. Азъ веднага разбрахъ, съ какви срѣдства се е почнало, и не очаквахъ никакви особени резултати. Заминахъ презъ Пловдивъ—Едрене—Дедеагачъ за Солунъ. Говорихъ и съ Китанчевъ, какъ да си помагаме въ бѫдеще. Нашите искания тогава главно се ограничаваха да ни се дава морална помощъ и да ни олесняватъ съ доставяне революционна книжнина.

Бъше за насъ утешително, че и емиграцията въ

Княжеството бързо почнала да работи въ същия духъ, както и ние, и че пристръпва къмъ дъло.

Следната година останахъ въ Солунъ, инспекторъ на народните селски училища съ цель да се задържа въ Солунъ, за да се съживи работата на централния комитетъ. Завзехъ се та наредихме комитети въ всички градове. Презъ всяка ваканция — коледна, великденска, обикаляхъ по градовете и посвещавахъ. Тогава централниятъ комитетъ захвани по-редовно да функционира, тогава той получи същинско значение на „централенъ“. Докато бъхъ въ Щипъ, преписката водехъ направо съ Битоля. Служехме си съ химическо мастило, съ псевдоними. Комитетътъ редовно вече почна да действува като централенъ. Мрежата на местните комитети се уголемяваше. Почнахме и да извикваме отъ нѣкои по-далечни места довѣрени лица, за да ги посветимъ. Тогава почнахме да издаваме и хектографирания листъ, който се разпращаше по всички околии. Имаше вече и „канали“. Това бъеше презъ 1895/6 уч. год.; презъ 1896/7 г. пакъ останахъ инспекторъ. Продължавахме деятелността. Гьорче Петровъ бъеше въ Солунъ учителъ. Той биде изпратенъ въ София за представител, въ същностъ просто съ значение на агентинъ, който да ни улеснява съ поръчки и др.

Следната уч. година, 1897/8, останахъ безъ служба. Екзархията по доносъ отъ общинския председател ме бързо повикала за обяснения, ужъ заради безбожие. Ясно казахъ на екзарха, че не за безбожие, а по-скоро да се опасява заради организацията, за която всичко му разказахъ. Екзархътъ се отнесе благосклонно, не ме съветва да се откажемъ, но тогава само изказа опасение, да не би съ [прибръзани] действия да предизвикаме австро-германската оккупация на Македония. Ние враждебно се отнасяме къмъ сръбската пропаганда; екзархътъ сигурно

е билъ убеденъ, че нашата дейност не е безполезна, защото той изобщо не намъри, какво друго да забележи освенъ споменатия страхъ отъ австрийска окупация. Раздѣлихме се добре. Началото на „Братството“ въ Солунъ съвпада съ последното време на моето стоеще на служба въ Солунъ и съ моето уволнение. Отъ Солунъ следъ една година ме интернираха въ Битоля.

19 януарий

Престояхъ интерниранъ въ Битоля около година и половина. Подпомаганъ отъ дяконъ Тома (родомъ отъ Кичевско, свещеникъ въ Битоля), отъ Георги Пешковъ, Аце Доревъ и нѣкои отъ учителите — турихме посолидно начало на организацията. Имаше основанъ мѣстенъ комитетъ, но и тука бѣха позаспали. Посъживихме и комитетите отъ околните. По селата се организираха. Следната година (1900) бѣхъ назначенъ учитель въ гимназията въ Битоля. Дойдоха още двама другари — Пасковъ и Гирджиковъ. Сѫщата зима дойде и Славейко Арсовъ. Гирджиковъ и Пасковъ се грижеха по създаването на хектографирания листъ. Помагаха и за недѣлното училище. Покупки на материали се правѣха. Отивахъ по окoliaята, ходихъ въ Прилепъ, Охридъ, Леринъ. Даже и когато бѣхъ интерниранъ, ходѣхъ. Обиколките бѣха по администрацията ни. Азъ минавахъ ржководителъ на Битолския окръгъ. Въ Солунъ Д-ръ Хр. Татарчевъ минаваше за председателъ съ Пере Тошевъ и Хр. Матовъ. Последниятъ, когато бѣше въ Скопье, ако и да минаваше за членъ на организацията, подъ влияние на митрополията повече е проявявалъ наклонностъ да направлява дейността на организацията противъ сръбската пропаганда, съ която бѣше повече въ додиръ. Като дойде въ Солунъ, Матовъ по-решително пригърна чисто революционните цели.

Бъхме устроили вече една чета, първата чета въ Костурско. Дълчевъ бъше все отсамъ Вардара.

Свърши се учебната година и на 6 Августъ 1900 бидохъ арестуванъ. Поводътъ бъде убийството на попъ Ставрета. Човѣкътъ, който отиде да иска пари отъ попъ Ставре, бъше докаранъ за четникъ и бъше настаненъ при братовчедъ ми. Бъхъ въ държавния затворъ както всички затворници. Затворенъ стояхъ две години, следъ което въ май 1902 бъхъ заточенъ въ Поддумъ. Въ Битолския затворъ имахъ право да се виждамъ съ посетители и бъхъ въ течение на всичко, що се върши. Имакъ възможност да пиша — съ шифри. Бъхъ въ голъма стая наедно съ 40—50 души всѣкакви затворници. Азъ и отъ затвора ржководѣхъ битолския санджакъ. Дълчевъ бъде временно дошелъ въ Битоля. И отъ тогава се задължи и Лозанчевъ да вземе участие въ ржководенето. Лозанчевъ бъше фотографинъ. Преди да дойда отъ Солунъ въ Битоля, Лозанчевъ бъше взималъ участие въ комитета. Той бъше се пооттеглилъ малко, понеже работата не спорѣла та изпаднала въ малодушие. Сега, като бъхъ въ затвора, той отново бъде поелъ да ржковиди дѣлата. Това бъше съкашъ презъ втората година. Дълчевъ замина за Костурско. Въ затвора бъше и Мицко, родомъ отъ с. Латово, Кичевско. Той е билъ осъденъ като въстаникъ отъ 1881 г. и бъде пролежалъ до тогава цѣли 19 години въ затвора. Често се срещахме. Мицко е билъ сърбоманинъ. Азъ опитахъ да въздействувамъ върху него, и той, когато бъде пуснатъ, дори ми обеща да влѣзе въ нашите чети, но не го направи, види се подъ влиянието на срѣбския консулъ или на срѣбските учители.

Въ май месецъ ме изпратиха въ Поддумъ. Заварихъ тамъ доктора Татарчевъ и Хр. Матовъ та заедно прекарахме. И въ Поддумъ знаехъ, какъ вървятъ рабо-

титѣ. Съ химическо мастило водихъ кореспонденция съ Солунъ, Битоля, София. Писмата за лице бѣха писани на турски. Добре прекарахъ въ затвора, — както въ Битоля така и въ Поддумъ.

IV

Груевъ, освободенъ отъ заточение, се връща въ Солунъ. — Решението за въстание и Гоце Дѣлчевъ. — Първата среща на Груевъ съ Б. Сарафовъ. — Груевъ на конгреса въ Смилево. — Участието му въ Илинденското въстание. — Следъ капитулацията Груевъ остава въ Битолско.

Пуснаха ме преди Великденъ въ 1903 год. Завърнахъ се въ Солунъ, свободенъ. Заварихъ вече взето решение за въстанието. Гарвановъ бѣше председателъ на централния комитетъ. Обясниха ми мотивите за да се вземе таково решение. За въстанието се билъ изказалъ и Черню Пѣевъ. Струмишкиятъ представителъ е билъ за, Одринскиятъ — сѫщо. Хората (гурбетчиитѣ) бѣха вече се върнали отъ Цариградъ по домоветѣ си въ Македония, — късно бѣше да се разсѫждава. Дойде Дѣлчевъ въ Солунъ. Прави възражения. Главно намираше, че сѣрскиятъ санджакъ е съвсемъ лишенъ отъ оръжия. Ние го утешихме съ обещание, че ще се достави потрѣбното чрезъ специални доставчици. Щѣхме за това да изпратимъ Гочева, надѣвахме се, че пакъ направо по море ще се докаратъ пушки отъ Гърция, смѣтахме за една доставка отъ 1000 пушки. Дѣлчевъ се успокои. Той тръгна съ намѣрение да уреди канала за св. Гора, отъ гдето щѣше да минава оръжието за Сѣрско, и сетне щѣше да се върне въ Кукушко, гдето нѣкои се бѣха изявили за върховисти. За убийството му се научихъ въ Смилево на конгреса. Азъ тръгнахъ единъ-два дена подиръ заминаването на Дѣлчева и стояхъ въ Битоля единъ-два дена. Дѣлчевъ е билъ предаденъ въ Броди отъ касиерина.

На конгреса представихъ положението такова, каквото е ; считахъ за безумно да се премълчава, че нѣкои райони никакъ не сѫ подгответи и че нѣма да взематъ участие. Съ Сарафова се срещнахъ пъrvъ путь въ Смилево, въ моята кѫща. На конгреса Сарафовъ решително бѣше за действия.

Имаше мнение, по-рано да се захване въстанието. Не вѣрвахме, че турцитѣ ще се решатъ да прибѣгнатъ до такава жестокость—съвсемъ да разорятъ населението. Сарафовъ повѣрително казваше, че единъ министъръ се билъ изразилъ, че ако бѫдемъ въ състояние да задържимъ 60,000 турска войска, България щѣла да се намѣси. И азъ допускахъ най-сетне, че това може да стане. Конгресътъ ме избра за членъ на генералния щабъ на битолския вилаетъ заедно съ Сарафова и Лозанчева.

До въстанието обиколихме Охридско, Демирхисаръ, Костурско. Когато се прогласи въстанието, бѣхме и тримата въ Смилево. Районенъ началникъ бѣше Сугаревъ. Имаше въ селото аскеръ 60 души. Въ време на „дова-та“ го нападнахме. Селяните отъ кѫщите въ засада, а турцитѣ въ редъ параденъ—около 30 души паднаха убити. Останалитѣ влѣзоха въ училището, други въ тѣхния домъ. Сражението отъ наша страна неудачно се свѣрши. Ние бѣхме въ гората. Слѣзнахме, присъединихме се къмъ селяните, бѣхме всичко до 200 души. Турцитѣ бѣха укрепени въ училището, което бѣше каменно здание та нищо не можеше да се направи. Цѣла нощъ се продължи престрелка. Презъ нощта запалихме едното помѣщение, въ което имаха складъ съ патрони и др., имаше вждре и аскеръ та нѣкои живи изгорѣха. Опитахме да дигнемъ съ динамитъ другите здания, но не успѣхме. На другия денъ, 21 юлий, следъ обѣдъ дойде на помощъ другъ аскеръ. Ние бѣхме дали

разпореждане за оттеглюване, но нашиятъ авангардъ предъ селото, селската чета, която бъше тамъ разпоредена, не бъе получила туй известие. Една друга чета пресъща аскера, падатъ 10 души турци съ единъ юзбашия, а отъ нашитѣ—единъ четникъ. Четата бъшо на Стоянъ Донски, смилевска чета. Като отстѫпила четата, аскерътъ се приближава къмъ авангардната чета; тази открива огънь, убива два-трима турци, и аскерътъ се дърпа назадъ и се настанява горе въ планината, колкото на единъ часъ растояние. Ние бъхме на другата страна на гората. Въ селото онѣзи турци стоятъ затворени, а нѣкои селяни си били по кѫщите. Авандардътъ, като вижда, че всички сѫ се оттеглили, и той се оттегля, — и на третия денъ аскерътъ безъ препятствие си влиза въ селото, освобождава другаритѣ си турци и тогава изгаря 30 кѫщи. Всички селяни бъха недоволни отъ това отстѫпление, което бъе заповѣдано отъ щаба. Селянитѣ, като видѣха дима отъ запаленитѣ кѫщи, почнаха да наближаватъ къмъ селото. Турската войска помислила, че ще бѫде нападната отъ тѣхъ, удря на бѣгъ като оставя чанти и др. работи, а селянитѣ влизатъ и изгасватъ огъня.

На следния денъ ние се разпоредихме да отиде пакъ една застава да заеме височината „Гьоревъ гробъ“. На излизане отъ селото заставата вижда, че по шосето иде войска отъ Приболци. Четата я водѣше Донски (15 души); става престрелка. Притичаме се и ние на помощь, обхождаме дѣсния флангъ на турцитѣ и тѣ се разбѣгватъ като оставиха конье. Следъ това се завзехме да копаемъ шанцове около селото. Стойковъ бъше специалистъ. Трапъ се копаеше хубаво. Явиха се турци на най-високата чука, но тѣ се уплашиха, като помислили, че сме много и че сме въ укрепления. Върна се аскерътъ въ Битоля безъ да даде единъ изстрѣль.

До 14 августъ ние бъхме спокойни. Сарафовъ се отдъли и отиде въ Демирхисарско. На 14 августъ дойдоха 9 табора войска по 600 до 800 души. Цълъ денъ се бихме, завзели позиции, на всъккоже. Ръководихме азъ и Сугаревъ. Атаката бъше съ артилерия. До 10 часа сл. об. (сир. 4 ч.) паднаха 32—33 четници. Имаше и турци паднали. Юзбашията (бинбашия?) сетне изказвалъ, че 100-тина души паднали. Тогава се почна оттеглянето на четитѣ. Една частъ останахме въ гората надъ селото. Азъ бъхъ тамъ. Сугаревъ мина въ Ресенско. Турцитѣ още не мръкнало влѣзаха въ селото, около 12 часа. Но една частъ отъ аскера бъше вече на пладне влѣзла въ селото. Веднага захванаха да палятъ къщите. До вечеръта пламна селото. Цѣлото население бъше въ гората съ една частъ отъ четитѣ. Турцитѣ наоколо вече заобиколиха четитѣ. Въ селото останаха нѣколко души старци, неджгави, които ги избиха. И въ стана (лагера) въ гората бидоха убити около 40 души отъ двата пола, които на по-открити мяста ги бъха засегнали куршумитѣ. Тѣ сами, уплашени, се изложили. Презъ нощта една частъ мѫже презъ турския кордонъ въ планината минахме въ съседната гора. Женитѣ, деца и старци останаха си въ гората подъ селото. Следующия денъ семействата се правятъ теслимъ и се прибиратъ въ селото. При предаването нѣмало изнасилвания. Първия денъ нѣкои жени съ деца, застигнати, сѫ били избити па и изнасилвани. Влизатъ си въ селото, което бъше изгорѣло. Войската остана тамъ по височините около селото още три дена. Войската продължи тататъкъ пѫтя си по билото на Бигла и се отзова въ Демирхисаръ. Ние се върнахме назадъ, въ Смилевско. Нощно време слизахме и въ селото. Храната и дрехи бъха скъjtани въ гората, та това се спаси. Около 50 семейства останаха съвсемъ безъ дрехи.

Следъ капитулирането по-голѣмата частъ отъ двата

пола (около 300 мъже) съ изключение на въоружените въстаници се прибраха въ Битоля. Не искали да ги допуснатъ въ града, но най-сетне влязли въ града. Тамъ се настанили отъ частъ и въ свои къщи. После, презъ септемврий се сбрахме всички—и Лозанчевъ и Борисъ—въ селото, където пакъ пристигна войска. Ние излъзохме горе на билото на планината; бяхме 150—160 души, взехме позиции. Забелязахме, че идатъ войски и отъ други две страни. Ние заехме центъра. Фланговете отвориха огънь. Завърза се сражение. Фланговете отстъпиха. Центърътъ следъ няколко изстръла пакъ отстъпва къмъ гората. Съ дясната флангъ, где бяха селяни, стана по-силно сражение; паднаха 4 души наши. Боятъ трая до 3—4 часа следъ обядъ. Презъ нощта войските се настаниха доле, въ котловината, а една частъ горе, по билото. Отъ четитъ една частъ замина къмъ Горни Демирхисаръ, а ние се върнахме въ Смилевско (сражението ставаше на синора на Боишко-Църовско). Войската си продължи пътя за Горни Демирхисаръ. Сарафовъ беше съ мене. Тогава се разделихме. Азъ предложихъ да замина къмъ Леринско, но и той искаше същото. Борисъ се изказа, че е решенъ да замине за България, и взе пътя презъ Преспанско—Леринско. Тръгнаха съ него и някои отъ неговите хора па и други.

Следъ като замина Сарафовъ, общото решение за спиране на действията си приложи. Около 400 пушки се складираха. Заминахъ да нагледамъ другите райони все въ Битолско. Помощникът мисии на англичаните внесоха малко утеша и успокоение. Отъ друга страна служътъ за реформите до негде ни ободри.

СПОМЕНИ
на
БОРИСЪ САРАФОВЪ.

ПРЕДГОВОРЪ.

Година и половина се бѣ изминала отъ провъзглъсването на Илинденското въстание, въ което Борисъ Сарафовъ взе голъмо участие, и въ Македония бѣха вече се настанили „цивилните агенти“ на европейските държави, нѣгърбили се да прокарватъ административни реформи за облекчение на тежкото положение на българското македонското население. Бѣ настанало временно затишие и въ македонските революционни срѣди, всички въ напрегнато очакване, какво ще донесатъ обещаните реформи. Въ това време и въчно неспокойниятъ и подвиженъ Борисъ Сарафовъ можа да изпълни обещанието си да ми разкаже своята „комитска история“. И така на 23 януари 1905 година се почнаха у дома ми нашите срещи, които се повториха нѣколко пъти, както показватъ датите на тези срещи въ долуобнародваните спомени. Сарафовъ разбра предназначението на моите записи, даде ми дума да бѫде откровенъ и обективенъ и съ готовност ми разправи всичко по-важно отъ своята бурна дейност, напълно съответна на неговия необикновено живъ temperamentъ и не по-малко животата му творческа фантазия, източникъ на много негови смѣли, вратоломни подвизи. Когато го слушахъ, какъ прямо се изразяваше по всичко, що ми разказваше, този хубавъ, строенъ и юначенъ мѫжъ, и като се взирахъ при това въ изражението на лицето му, оставахъ съ впечатление, че той бѣше искренъ. Често азъ дори се наслаждавахъ да го слушамъ, но за това имахъ малко време, защото Сарафовъ бѣше словоохотливъ та трѣб-

ваше да не пропускамъ думитѣ ми. Когато сега следъ толкова години четохъ споменитѣ му готвейки ги за печатъ, виждамъ, че съмъ успѣлъ добре да го следя: той цѣлъ се е изрисувалъ въ тѣзи си спомени.

За Сарафова като човѣкъ може да има разни мнения, но тъкмо заради туй неговите спомени ще спомогнатъ да се избѣгнатъ може би нѣкои предразсѫдъци за него, които се дължатъ по-скоро на неговата на гледъ авантюристична природа. Безъ съмнение въ нѣкои негови действия силно се проявява тая му характерна черта, но трѣбва да признаемъ, че въ основата си тѣ сѫ изразъ на силенъ потикъ отъ морално-патриотично естество. Сарафовъ, когато е въ нѣкакво стѣснение, въ безизходъ, не остава дълго време парализуванъ, въ бездействие, защото фантазията му въ такива моменти не го напушта и той е веднага готовъ съ новъ, спасителенъ планъ. Наистина той по нѣкога твърде безскрупулно действува по принципа, че цельта оправдава срѣдствата, и тамъ е неговата слаба страна. Но ако вземемъ предъ видъ моралната атмосфера отъ турско време, следъ която той се е възпитавалъ, патриотичните срѣди, въ които се е движилъ, и особено неодолимото у него желание, непремѣнно да постигне реални резултати за благото на родината, ще смекчимъ негли пресѫдата си. Толкова повече, че отъ споменитѣ му ясно изпъква той преди всичко патриотъ и сетне честолюбецъ: той видимо се отличава отъ рода на честолюбци, у които въ решителни моменти личното преобладава надъ общото. Всъкъ Борисъ Сарафовъ е необикновена, силна личност, чиято пълна характеристика става сега по-ясна следъ обнародването на тѣзи му спомени. Но тѣ сѫ и инакъ твърде интересни за историята на македонското движение, като подигатъ завесата и предъ нѣкои съ-

бития въ Княжеството, които докараха до печалната стълкновение между вътрешната организация и тъй нареч. „Върховенъ комитетъ“.

На фаталното разцепление между вътрешните дейци стана жертва и Борисъ Сарафовъ. Следъ нещастния край на Илинденското въстание въ Сърско се обособи известната група на санданистите, които презъ време на същото въстание стояха на страна, не взеха въ него деятелно участие, а сепак отидоха до тамъ, щото да съдятъ и наказватъ противниците си отъ другия лагеръ. На 11 декември 1907 година Сарафовъ заедно съ Ив. Гарвановъ падна отъ ръката на изпратенъ отъ тая група убиецъ.

Л. М.

=====

I

Кратки биографични данни. — Първият македонски Комитет въ София. — Сарафовъ съ голъма чета напада града Мелникъ. — Следъ завършването си Сарафовъ заминава въ Петербургъ и постъпва тамъ въ генералщабната военна академия.

22. Януарий 1905.

Роденъ съмъ въ 1872 год. 12 юни въ с. Либяхово, Неврокопско. Баща ми, Петър Сарафовъ, е родомъ отъ с. Гайтаниново, а майка ми Сирма—отъ Либяхово. Баща ми бъше учителъ, отначало и инспекторъ на училищата, когато пок. Методий Кусевичъ е билъ въ екзархията секретаръ. Първите ученици на солунската гимназия отъ източна Македония баща ми бъ ги съbralъ. Първоначално училище учихъ въ селото си, а после продължихъ въ Солунъ да се уча въ II до IV отдѣление и сетне въ гимназията до VI класъ включително. Следъ това преминахъ въ София въ военното училище. Бъхъ физически слабъ та баща ми искаше да се позасиля. Още въ гимназията си приказвахме за бѫдещето освобождение на Македония, та си мислѣхъ, че е хубаво да владѣя военното изкуство. Баща ми, когато бъхъ въ втори класъ, бъше директоръ на българското училище въ Сѣръ. По гръцки клевети той биде въ 1885 год. изпратенъ на заточение, ужъ бунтовникъ, заедно съ дѣдо ми, архимандритъ Харитонъ, баща на майка ми, председателъ на общината въ Сѣръ. Сѫди ги воененъ сѫдъ въ Солунъ, осѫди ги на 16 години затворъ та бъха ги проводили въ гр. Караманъ, въ Конийската областъ въ Мала Азия, гдето стояли интернирани. Баща ми заедно съ

дъдо ми избѣгаха и дойдоха въ България въ 1888 година; тѣ се настаниха въ София, кѫдето дойде и майка ми въ 1889 год. Свѣршихъ въ Солунъ VI класъ въ 1890 година и презъ мес. септемврий постѣпихъ въ военното училище. Гоце Дѣлчевъ постѣпихъ въ сѫщото училище въ 1891 год.; той бѣше въ втора рота, азъ въ първа рота. Познавахме се отъ Солунъ. Отъ Солунъ се познавахъ и съ Дамяна Груевъ—отъ гимназията, сѫщо и съ Гьорчо Петровъ. На 1893 год. излѣзохъ офицеринъ. Социализмътъ бѣше тогава на мода. Бѣгахъ отъ училището и близко до старото военно училище въ една кѫща се събирахъ съ ученици отъ VII кл. та четѣхме тайни руски писатели; дѣржаха се и реферати и пр.

Като офицеринъ ме изпратиха въ Бѣлоградчикъ, въ 15 Ломски полкъ. Постоянно настоявахъ да дойда въ София, и на 1894 год. презъ м. май ме преведоха тукъ.

Тъкмо тогава бѣше се сформиралъ първиятъ македонски комитетъ подъ председателството на Китанчева. Коста Сарафовъ, чично ми, може да разправи по-дробно за основанието на комитета въ София.

Тукъ вече се запознахъ съ дѣлото. Предполагахъ съ Китанчева да почнемъ една по-активна работа. Още презъ зимата въ 1894 година почнахъ да събирамъ чета. Денемъ отивахъ въ казармата, а вечеръ обучавахъ четниците въ крѣмата-ханъ „Новъ Свѣтъ“ (на улица Пиротска). Бѣха по-вечето македончета, между които имаше и единъ по-старъ, дѣдо Димо — харамия.

Бѣхме говорили съ Китанчева, че трѣбва да дадемъ знакъ на животъ презъ идещата пролѣтъ съ нѣкое движение, за да предизвикаме намѣса на силите та да се приложи въ Македония 23 члена на Берлинския договоръ. Китанчевъ бѣше съгласенъ. Вече и митинги ставаха въ България за това, а имаше и македонско дружество въ София и другаде — около 20 дружества. Ки-

танчевъ ходѣше по провинцията да организира. Комитетътъ се грижеше да достави срѣства, пушки, и пр., когато стане нужда. Азъ агитирахъ между работници македонци да се готвятъ за четници па и между офицеритѣ да се готвятъ, който иска. Наближи лѣтото. Азъ намѣрихъ офицеритѣ покойния Мутафовъ, Начевъ, сетне Гаруфаловъ, Луковъ, Венедиковъ и ги представихъ на Китанчева, като разбрахъ отъ разговоритѣ имъ, че желаятъ да взематъ участие въ предстоящето движение. Обстоятелствено говорихме съ Китанчева заедно съ тия офицери, какъ да стане то. Предварително се изпроводиха малки чети, първо подъ водителството на Димо Дѣдото, сетне на Никола Героятъ и др. Азъ съ офицеритѣ заминахъ въ Кюстендилъ, гдето имаше една чета отъ 200 души. Заминахме на 16 юни. Тамъ, на мястността Хайдушки кладенецъ надъ село Граница тъкмо разсѫждавахме, какъ да заминемъ—бѣше тамъ и Китанчевъ—дойде телеграма отъ баща ми до Китанчева, съ която ме моли да замина къмъ нашите мѣста. А пъкъ тъкмо имаше една чета, формирана въ Дупница отъ Кочо Муструкътъ и Кольо Ризовъ. Реши се да имъ се прибави една по-интелигентна сила, и Китанчевъ посочи мене съгласно съ телеграмата на баща ми, за да отидемъ въ източна Македония, а другитѣ въ Струмишко. Така и стана. Въ Дупница четата, 40 души, се приготви; взехъ нѣкои и отъ ония момчета, които обучавахъ презъ зимата. Потеглихме, минахме границата на Петровъ день презъ Кадинъ гробъ (по Илиината рѣка). Дойдохме въ селото Драглища, сетне край селото Банско пѫтувахме нощно време, скришно отъ населението, стигнахме въ Пиринъ планина. Легнахме върху гърба на власитѣ, овчари. Тѣ първъ пътъ видѣха такава чета и то интелигентни хора; до тогава — все харамии. Кочо Муструкътъ, като имъ сочеше мене, имъ казваше: „До сега

сме идвали по харамилъкъ, а сега вече — за народна работа, виждате, какви хора съж дошли". Азъ бяхъ въ офицерска форма. Тукъ намерихме четата на дядо Динчо — 25 души та станахме 65 души (кажде 8 или 9 юлий). Решавахме, какво да правимъ. Много мъжно беше за мене да съглася тези хора, за да извършатъ патриотически подвизи. Голема част от тяхъ си мисли само да направятъ една малка тупурдия па и кемерътъ имъ да не остане празенъ, па и да не загинатъ, ами да се върнатъ въ България. Азъ имъ доказвахъ, че много по-големо значение има, ако нападнемъ града Мелникъ, петъ пушки да хвърлимъ, но въ града да ги хвърлимъ. Требваше много да ги кандърдисвамъ да се въздържатъ при това нападение от всички обиръ, за да остане дългото чисто патриотическо, политическо. За да ги смири, имъ казвахъ, че сетне, на върщане може да се допустне негде плячка. Турцитъ бяха разбрали, че има чета и бяха взели мърки, така че мъжно можеше да се влезе въ града. Мелникъ. За да имъ отвлъчимъ вниманието, взехме направление къмъ Неврокопъ. Турцитъ въ Мелникъ се успокоиха и обадиха въ Неврокопъ да ни чакатъ. Ние се върнахме пакъ къмъ Мелникъ. Чрезъ кюмурджии узнахме, че се отпушнали турцитъ и че не пазятъ местото, — проходитъ. Съ едно бързо движение на 12 юлий въ зори стигнахме въ града, като заловихме ние тъснината, за да не може да дойде отъ вънка помощъ. Турнахме караули отъ далечъ. Завзехме околийското управление. Часовоятъ беше задръжалъ и въ караулното помъщение, а заптии, 7—8 души, и тъ спъха та съ всички тия лесно се справихме. Следъ това друга част отиде на пощенската станция да развали телеграфа. Аскерътъ, около 200 души, имаше си казарма на долната част на града. Станцията завзехме като падна жертва само телеграфистътъ.

Запалихме станцията и околийското управление. Имаше вжтре 24 товара патрони та стана силенъ гърмежъ. Пожарникаритѣ, помислили че е „янгънъ,“ идатъ да гасятъ. Близу до околийското управление бѣше затворътъ; разбихме затвора и затворниците избѣгаха. Върху пожарникаритѣ стреляме, — падатъ мноzина. Други излизатъ съ стомни за вода, съ фесове; момчетата не ги разпознаватъ, та паднаха три-четирма гърци (гръцката махала е тамъ). Хванахме пусия посрѣдъ улицата и въ съседнитѣ турски кѫщи; семействата имъ затворихме на страна, а ние заловихме прозорцитѣ. Яви се войската. Единъ-два залпа отъ наша страна и паднаха нѣколко; пакъ се върнаха, пакъ залпъ — ура! Турцитѣ помислиха, че сѫ заобиколени; отстѫпиха, войската се пръсна по полето. Нѣкои турци почнаха да гърмятъ презъ прозорцитѣ, а ние тогава заповѣдахме да запаляятъ нѣкои кѫщи та изгорѣха до 37 турски кѫщи.

Въ началото, още когато бѣхме въ околийското управление, ковчежникътъ, който живѣелъ срещу управлението, излѣзе уплашено, разтрива си очитѣ, изказа се кой е и биде убитъ на мястото. Никакви пари обаче не се взеха. Мюдюринътъ го нѣмаше. Събрахме нѣкои първенци, разправихме имъ целята на нашата атака — свободата на Македония. Опасно бѣше да се седи вжтре, едно да не би да заловятъ отгоре пжтя та да не може после да се излѣзе, па и да не би момчетата да се предадатъ на грабежъ, защото и войводитѣ бѣха харамии, искаха да хващатъ гръцкия владиха за пари, но ги спрѣхъ.

Кѫде обѣдъ излѣзохме отъ града съ два товара храна, вино. Излѣзохме на върха Кукла, много хубаво място за сражение. Тамъ се разположихме на почивка. Имаше две леко ранени момчета. На другия денъ се предвиждаше, че потера ще дойде. Кочо Муструкътѣ

заяви, че той съ 16 момчета ще се отдъли и че ще ли следъ някое време да се видимъ пакъ. Той видѣ, че съ насъ нѣма харамилькъ. Той после нападна гъркоманския манастиръ и обра тамъ калуgerи, взе до 40 лири. Ние, 45 души, продължихме пътя. Потерата ни стигна надъ селото Влахи. Имаше около единъ баталionъ войска. Сражавахме се цѣлъ день — на 16 юлий. Скалисто място бѣше, не можаха да ни заобиколятъ съвсемъ. Никой не падна. Промъкнахме се презъ нощта, ударихме къмъ България. Останахме съ 50—60—100 патрона на пушка. Кѫде Предѣлъ, на границата между Разложко и Джумайско, турцитѣ ни бѣха устроили засада. Стана престрелка, но жертви не дадохме. Следния денъ, като поехме склоновете на Рила, имахме още две схватки съ турски засади, но можахме да ги обходимъ. На последната засада взехме шинели, фесове и бѣлъ хлѣбъ. Избѣгаха, понеже ги ударихме въ тилъ. Прехвърлихме границата съ тия трофеи — съ турски шинели и фесове.

Върнахме се на 22 юлий. Минахме границата на Айгиликъ и пакъ излѣзохме на Илиината рѣка. Отецъ Паисий отъ Рилския манастиръ ни посрещна, а той ни бѣ и изпратилъ. Азъ при заминаването си бѣхъ далъ оставката, както и другитѣ другари, въ пликъ, а пъкъ бѣхъ взелъ едномѣсеченъ отпускъ. Дали правителството е знаело за тая работа, не ни бѣше известно, обаче се сещахме, понеже на Хайдушки кладенецъ ние намѣрихме сандъци съ правителствени патрони. Четата бѣше въоружена съ мартинки.

Въ София стояхъ презъ месецъ августъ. Китанчевъ е мислилъ, че движението ще бѫде по-серииозно, че ще трае по-дълго. А па и правителството бѣше спрѣло да подкрепя, та той бѣше малко отчаянъ. При все туй настъ

ни прие съ възторгъ, защото все пакъ бъхме свършили сравнително най-добрата работа.

Правителството вече не ни гледаше съ добро око; да ни приеме на служба не бъше му ловко. Азъ замечахъ да постгия въ Петербургската академия на генералния щабъ. Съ 200 франка помощь отъ комитета отидохъ въ Петербургъ презъ септемврий 1895 година и постгихъ въ академията като волно-слушателъ. Братъ ми Петко следваше тамъ по инженерството. Стояхъ 4 месеца. Единъ день военниятъ министъръ Вановски прави ревизия и се указа, че азъ съмъ билъ приетъ на особени начала (Обручевъ, началникъ на главния щабъ на армията, ме бъше приель по препоржката на дѣда Клиmenta) и че не може да бъда оставенъ, трѣбвало да приема руско поданство и да бъда зачисленъ въ нѣкой руски полкъ. Азъ не приехъ руско поданство. Въ Петербургъ си носехъ формата на 1-ви Софийски полкъ. Тамъ събрахъ на два пъти студентитѣ българи, за да ги запозная съ нашите работи. Държахъ подробенъ рефератъ. Председателъ бъше Бѣлиновъ.

Другаритѣ ми пишеха, че следъ смъртъта на Китанчева работитѣ въ комитета не отивали добре та да се върна въ София за да видя, какво понататъкъ да се прави. Тъкмо това ми дойде на време. Взехъ си куферчето и презъ Берлинъ стигнахъ въ Виена. Тукъ бъше братъ ми докторътъ, — учеше се.

II

Връналь се въ София, Сарафовъ се среща съ Дълчевъ. — Преди всичко тръбва да се намърятъ пари. — Сарафовъ презъ Цариградъ се отзавава въ св. Гора. — Въ Хиландарския манастиръ посрещатъ сръбския кралъ. — Презъ Солунъ Сарафовъ се връща въ София. — Основаването на офицерските „Братства“. — Сарафовъ, неспокоеенъ, прави смѣли планове и отива пакъ въ Петербургъ.

Въ София заварихъ комитета разцепенъ. Отъ една страна Генералътъ, Ляпчевъ, Карайовевъ, Йосифъ Ковачевъ, Димитъръ Матовъ, Радевъ и др., а отъ друга страна Тюфекчиевъ съ офицеритѣ въстаници. Главната парола на последнитѣ бѣше: не ни тръбва дипломация, да се организира движение и пр. Другаритѣ веднага ме взеха съ себе си. Продължихме заедно. Първата ни работа бѣше да влѣземъ въ връзка съ хората отъ вѫтре. Дълчевъ бѣше дошелъ тукъ (то бѣше пролѣтъта 1896 год.). Разправи ми, че се мѫчели да курдисатъ нѣщо като комитетъ вѫтре, че идеята се възприема отъ цѣлата интелигенция, но че оржжие нѣматъ па и срѣдства нѣматъ. Той ми предложи да отидемъ да станемъ „горски царье“. Изпъкна на сцената въпръсътъ за срѣдства. Какъ ще ги намѣримъ? — Съ обири. Нѣкои ни дадоха идеята, че можело въ Зографския манастиръ да се намърятъ пари. Язъ ще тръгна тамъ. Взехъ руски паспортъ като българинъ отъ Бесарбия, именно паспортъ на единъ младъ юнкеръ отъ Бесарбия, Александъръ Ивановичъ-Фурунджи Славовъ, род. отъ Ташбунаръ (паспортътъ бѣше издаденъ въ Кишевъ).

Право отидохъ въ Цариградъ. На тръгване отъ София отидохъ въ нашето военно министерство, при полковникъ Ковачевъ: „Вамъ сѫ нуждни сведения за Македония; дайте ми срѣдства, за да пропжтувамъ Македония“. Да-

доха ми 300 лева. Заминахъ за Цариградъ самичъкъ. Намѣрихъ тамъ Ляпова, председатель на мѣстния комитетъ, който бѣше въ връзка съ солунския комитетъ. Ляповъ ме прикри, разведе ме да видимъ, где какво може да стане единъ день. То бѣше въ мартъ месецъ. Тъкмо дойде и князътъ въ Цариградъ. Искрахме тамъ емиграцията да подаде едно прошение до княза съ дръзко съдѣржание,—да се застѫпи за правата на поробеното население въ Македония. Народъ много. Кокаревъ (когото сетне убиха въ Прѣспата) подаде прошението. Търсиха го сетне да го арестуватъ. Същевременно единъ руски полковникъ, Бешковъ, обикаляше Македония и се произнасяше много неблагоприятно за насъ българитѣ въ Македония като ни правѣше сърби, недостойни за свобода и пр. Тогава написахъ едно писмо по тоя поводъ на графа Игнатиевъ, съ когото се бѣхъ запозналъ въ Петербургъ. Оплаквахъ се противъ руските консули, които открыто подържатъ сърбската пропаганда въ Македония. Игнатиевъ сетне, когато на 1901 год. пакъ ходихъ въ Петербургъ, ми каза, че съ това писмо е ходилъ при императора, за да му обърне вниманието върху тоя въпросъ, и му чель писмото (то бѣше писано на руски). Въ Цариградъ се бавихъ една недѣля. Екзархътъ знаеше, че съмъ тамъ; казалъ много здраве, познавалъ баща ми, но казалъ още, ако е capable да съмъ по-далечъ отъ него. Отъ Ляпова узнахъ по-добре за комитета въ Солунъ. Запознахъ се съ Кокаревъ и съ нѣкои други дейци. Най-важното е, че се запознахъ съ арменските революционери, именно съ онъ, що нападна презъ месецъ августъ сѫщата година турска банка, по име Бабкинъ. Арменцитѣ работѣха тогава въ съгласие съ нашитѣ. Тамъ бѣха и Симонъ Радевъ и Робевъ въ училището, но не ги видѣхъ.

Отъ Цариградъ заминахъ по море на св. Гора като

поклонникъ. Единъ денъ стояхъ въ Пантелеймонския манастиръ, следния денъ пристигнахъ въ Зографския манастиръ. Представихъ се руски поклонникъ. Между калуѓеритѣ най-интелигентенъ бѣ отецъ Калистратъ отъ Струга, подигуменъ. Хванахъ младите калуѓерчета та ги разпитвахъ, какво иматъ, колко иматъ. Тъкмо се строеше едно ново крило и разбрахъ, че отъ Одеската банка, гдето имали всичко до 1000 лири, постепенно изтегляли пари, колкото тръбвало. Значи, указа се че нѣматъ пари, а не че можели да се взематъ до 20,000 лири, както ми казваха. Отидохъ въ Хилендарския манастиръ, гдето калуѓеритѣ бѣха повечебългари отъ Македония. Негодуваха, че сръбскиятъ крал ще дойде—тъкмо тогава голѣмцитѣ калуѓери се съгласили да мине манастиръ за сръбски, само да имъ се простятъ дѣлговетѣ. Дойде кралътъ. И азъ излѣзохъ на посрещането, вредихъ се, кралътъ и съ мене се ржкува. Помислихъ си, колко хубаво би било да може да го задигнемъ тамъ — богатъ откупъ!

Свършиха ми се паритѣ. Отидохъ въ Солунъ съ единъ чайрекъ въ джеба, право въ хотелъ Колумбъ. Два дена гладувахъ, докато намѣрихъ другаритѣ Пере Тошевъ, Гьорче Петровъ, Дѣлчевъ и Хаджи Николовъ. Тѣ тъкмо тогава се събирали нѣщо като на конгресче. Изложихъ имъ планъ: да ме пленятъ тѣ като руски поданикъ, та рускиятъ посланикъ би далъ откупа. Не възприеха тѣ моя планъ, защото и нѣмаха тогава още чети. Посветиха ме въ своите работи. Хвалиха се, че идеята се възприема, че намѣрили даже саморасли организации. Азъ се премѣстихъ въ хотелъ Партенонъ подъ име руски драматически артистъ. Дойде италиянска трупа и тѣ се поопознаватъ съ мене като съ колега, даватъ ми билетъ, ядене, пиене съ тѣхъ, и азъ свободно си ходя на всѣкажде. Сѫщата трупа се сѣ бѣ

дошла въ София; като колеги разбрахме се. Отъ Солунъ минахъ презъ Скопье право въ София. Пари ми дадоха отъ комитета въ заемъ, да ги дамъ сетне на братя Иванови, на които дължали. Въ София тръбваше да оправдая предъ министерството парите. Написахъ рапортъ, дадохъ нѣкои сведения за турската войска, които бѣхъ събрахъ отъ другаритѣ въ Солунъ; описахъ имъ и мѣстностите, презъ които се движихъ като въстаникъ въ 1895 година. Воененъ министъръ тогава бѣше Рачо Петровъ. Получихъ за своя рапортъ още 25 наполеона. На Рачо описахъ нуждата отъ оръжие въ Македония. Наскоро следъ това отъ Македония дойде Груевъ, и азъ го представихъ на Рачо Петровъ. Груевъ ходи въ Белгия по изучване на взривчата вещества (въ 1896 г. презъ юни—юлий) и се върна въ Македония. Уреди се въпросътъ за пушките, и къмъ септемврий дойде Гьорчо Петровъ и сетне Дѣлчевъ. Още тогава, когато Дѣлчевъ ми казваше да станемъ горски царе, ние събрахме пари, купихме револвери, бомби и др., и той само една частъ бѣше платилъ, а другите — безплатно. Заработихме заедно съ тѣхъ. Въ това време азъ предлагахъ на нашите, да замина за вѫтре, но тѣ сами бѣха на мнение, да се остави още тихо да се устройва тамъ организацията. Тука обществото бѣше апатично спрямо дѣлото. Котилото, — офицеритѣ около Тюфекчиева — се раздроби, всички си постѣпенно на служба. Генералътъ, Николаевъ, на чело на комитета нищо не вършеше. Азъ останахъ последенъ, нѣмахъ срѣдства за живѣене. Решихъ да постѣпенно на служба. Бѣхъ се запозналъ въ 1896 год. съ Цончева, който бѣше тукъ командиръ на 6. Търновски полкъ. Всрѣдъ другаритѣ ми офицери преди да се разотидемъ изникна идеята да се основатъ дружинки между офицеритѣ, колкото да има срѣдства за първа необходимостъ. И съ Цончева гово-

рихме по тоя въпросъ. Бозуковъ бъше офицеръ въ полка му. Цончевъ бъше се заинтересувалъ покрай Бозукова, на когото бъше по-напредъ платилъ 1000 лева — половината отъ сумата, която Бозуковъ бъше задигналъ като полкови ковчежникъ. Цончевъ се бъ запозналъ и съ другите офицери, които бъха взели участие въ Мелнишката афера. Надумахме се, всички въ полка, въ който попадне, да се постарае да основе офицерско братство. Цончевъ одобри идеята, и като най-старъ, съ влияние, излъзе на чело на тая идея. Той писмено се отнесе до полковетъ, — до свои приятели. Основаха се братства, събраха се пари и се изпращаха тук, мисля до капитанъ Димитъръ Венедиковъ та се дадоха на Гьорчо и на Дълчевъ за нуждите на дългото. Азъ бъхъ заминалъ къмъ края на августъ 1896 год. въ Русчукъ, причисленъ къмъ 5. Дунавски полкъ. Устроихме братство. Въстаници македонци, каквите имаше въ града, ги наследчавахме; всички се обръщаше къмъ мене, и каквите пари имахъ, давахъ. Гьорчо постоянно ми изтъкваше нуждата отъ съдства. Една моя идея: не бива ли да туримъ нашето дъло подъ протекцията на нѣкой князъ? Тоя князъ мислехме за най-годенъ Йосифъ Батембергъ; той бъше тогава въ Петербургъ на гости при Лайхтенбергския принцъ. Самъ отидохъ въ Петербургъ, отпукъ взехъ. Разминахме се, — той бъше заминалъ за Италия. Тукъ се видяхъ съ графа Игнатиевъ. Това бъше въ 1897 г.: Тръбва да кажа, че и презъ юлий 1896 година пакъ ходихъ въ Петербургъ, просто при брата си, и следъ като се върнахъ постъпихъ на служба. Положението бъше тежко, не знаехъ тогава, какво да правя, — той ми тегли разносните.

На 1897 година, струва ми се презъ мес. февруари — мартъ, ходихъ, както казахъ, въ Петербургъ. Нищо не излъзе. Игнатиевъ ме съветваше да ми рураме: Австрия

може да ни окупира; докато е князъ Фердинандъ у насъ нищо нѣма да излѣзе, макъръ и да е покръстилъ сина си и пр.

Братъ ми казваше, че можело въ Болградъ да се намѣрятъ пари. Докарахме Гьорчета въ Русчукъ, изпратихме го въ Болградъ, но малко пари се събраха, слаба работа. Заедно съ Гьорчета ходихме и въ Букурещъ та организирахме тамъ македонцитѣ.

Презъ 1897 година стана Винишката афера. Дѣлчевъ по телефона отъ София ми каза да събера, ако може, една чета та да се мине вжтре и да се тури край на турските звѣрства и пр. Азъ почнахъ да събирамъ чета, но писаха ми, че работата утихнала та спрѣхъ. Бѣше избухнала испанско-американската война. Азъ искахъ да манифестираме нашата симпатия къмъ кубанцитѣ та искахъ да постгпята до 500-600 души въ американски войска, а тѣ срещу това да даватъ срѣдства, за да се въоружимъ ние. Именно тогава ходихъ въ Петербургъ и за тая работа и за Францъ Йосифа Батембергски. Американскиятъ консулъ въ Петербургъ отговори, че нѣматъ нужда отъ хора. Любезно ме изслуша и ме изпрати. Азъ му се казахъ, кой съмъ.

И 1898 година сѫщо така мина. Когато стана военъ министъръ ген. Ивановъ, скжсаха се връзкитѣ съ него. Отъ продаденитѣ пушки на братя Иванови петъ хиляди се дадоха съ изрично условие да се предадатъ на Гьорче. Тия пушки ги дадоха безъ патрони. Тѣ се пренесоха и те се открили въ Щипско по Винишката афера.

III

Сарафовъ застава на чело на Македонския комитетъ въ София. — Отношенията му съ Гьорчо Петровъ и съ Гоце Дѣлчевъ. — Първата намѣса въ работитѣ на вѫтрешната организація. — Съживане връзките съ Гьорчо. — Буйна дейностъ на софийския комитетъ. — Парични срѣдства и покупка на оружие.

Въ началото на 1899 година постоянно бѣхме въ преписка съ Георче, загрижени, какво е това мъртвило въ организацията тукъ. Комитетътъ бездействуваше; бѣха го ударили само на писма, а пари и за марки нѣмаха. Почна се агитация да се смѣни комитетътъ съ по-деятелни хора. Цончевъ агитираше между офицеритѣ, а Гьорче, Дѣлчевъ, Венедиковъ, Гаруфаловъ, Бозуковъ и др. — между гражданитѣ.

Обмисляхме, като кои хора трѣбва да се гудятъ на чело на тукашния комитетъ. Бѣхме на мнение да изберемъ Цончева на чело на комитета. И Гьорче и Дѣлчевъ и азъ и други мислѣхме така. Цончевъ казваше, че ако излѣзе той на чело, следъ петъ месеца трѣбва да дигне въстание, понеже той не може да стои дѣлго така — ще се омаскари. За това той бѣше на мнение, първомъ да излѣзатъ на лице по-млади хора, да приготвятъ почва, да организиратъ, да събератъ срѣдства, и сетне, като наближи време за движението, тогава и той ще вземе участие въ него. На това се съгласихме. Реши се да се агитира за ония кандидати, които влѣзоха сетне. На конгреса се прокара нашата листа. И азъ застанахъ на чело на комитета. Паприковъ бѣше писалъ на Драндаревски въ Русчукъ, сакънъ да не се уволнява. Цончевъ спомогна та новиятъ комитетъ, на чело на който азъ застанахъ, се конституира на 16 юни. Покойниятъ Давидовъ служеше съ мене заедно; заедно живѣехме въ една и сѫща кѫща, напълно се съгласявахме.

Комитетът почна да работи въ казаната посока. Първомъ идъше разплащане на дългове. Съживихме дружествата. Отначало почнахме съ София. Не можеше тъй лесно да се сгрупиратъ хората и да почувствуваатъ авторитета на комитета, докато не разбератъ, че ние сме решени да отидемъ до край. Почнахме по малко да налагаме своите искания. Отъ 30 дружества станаха до 250 дружества, градски и селски. Заемът не се пласираше тъй лесно. За да не става зависть, почна се налагането на облигациите споредъ състоянието на хората. Отвжтре постоянно искаха сръдства, и затова тръбаше енергично да се грижимъ особено съ пласирането.

Съ Гърчев и Дълчева работехме задружно. Тъ за седаваха съ насъ заедно, подписваха протоколите въ комитета. Въпросъ за въстание, кога да бъде, не бѣ слаганъ на дневенъ редъ. Идеята да се формираватъ вътрешни чети, тукъ се оформи. Правилникътъ за четите вътре тукъ се написа. Гърчев и капитанъ Венедиковъ го написаха. Азъ бѣхъ за туй, да се изпратятъ подвижни апостоли, защото само Дълчевъ бѣше такъвъ. Азъ изпратихъ Гирджикова. Каквото се изпращаше (материално) на вътрешната организация, всичко бѣше за смѣтка на комитета. Дълчевъ дори замина заедно съ Бозукова вътре въ 1899 год. презъ юний. Цельта бѣше да извършатъ единъ подвигъ. И двамата честолюбиви, скоро се раздѣлили, и Дълчевъ писалъ на приятелите да не се отнасятъ къмъ него съ довѣрие. Бозуковъ ни се оплака, но ние не искахме да си разваляме сношенията съ вътрешната организация заради Бозукова. Той следъ това замина за Трансвалъ — прѣзъ мартъ 1900 г. Писмено си даде оставката. Дълчевъ следъ това замина въ 1900 год. февруари за Одринско. Ние му стъкмихме всичко, литографии и пр. — похарчихме около 3000—4000 франка. Приготвихме го да замине съ 4—5 души дру-

гари, между които бъше и Стоянъ Лазовъ, следвалъ въ висшето училище. Останахме тука ние съ Гьорчо. Когато дойде въпросътъ да прокарваме списъка на учителите предъ екзархията (списъка ни го дадоха отъ вжтре), ние изпратихме съ свои подписи човѣкъ до екзарха, — поручикъ Любомиръ Стоянчевъ (родомъ отъ Търново, сега цончевистъ). Тъкмо въ това време, около месецъ септемврий, когато се състави комитетътъ ни, бѣха много се изострили отношенията между „Братството“ въ Солунъ и централния комитетъ. Наскоро стана покушението върху Наумова. Централистите бѣха решили съ тероръ да се разправятъ съ Гарвановъ и др. Това нѣщо много повреждаше намъ тукъ, на дѣлото. Гьорчо ржкоплещеше на акцията противъ Наумова. Подържаше, че трѣбва да се изкасаняятъ всички отъ „Братството“, — никакво разбирателство, никакво помирение. Ние въ комитета бѣхме взели решение да посрѣдничимъ да се разбератъ. Противъ това решение бѣше Гьорчо. Ние писахме, но безъ резултатъ. Избрахме човѣкъ, специално да отиде отъ наша страна въ Солунъ за да се постигне едно споразумение между Братството и централния комитетъ. Гьорчо въ туй изпращане специаленъ човѣкъ отъ наша страна съзрѣ, че се накърнявала самостоятелността на Ц. К., та излизахме по неговото схващане наистина нѣщо като „върховенъ комитетъ“. Ние пъкъ едничко желаехме да се избѣгнатъ раздорите и кървопролитието вжтре, за да не ни прѣчи това и намъ тукъ по пласирането на заема и пр. Отиде нашиятъ човѣкъ, Иванъ Камбуровъ, подпоручикъ, родомъ отъ Елена. Гьорчо, за да попрѣчи, бѣше писалъ да не го приематъ. Камбуровъ, щомъ дошелъ тамъ, веднага се тикналь като клинъ помежду имъ и следъ 5—6 дена разговори, одумване постига се съглашението, писмено, приподписано и отъ Камбуровъ. Престана да сѫщест-

вува „Братството“ а Гарвановъ стана председатель на местния комитетъ въ Солунъ.

Гърчо вече следъ това охладнѣ, макаръ че тамъ се постигна съглашението. Споредъ Гърча тая постъпка била принципиално неправилна, защото единъ видъ излизало, че комитетътъ тукъ се грижи да удовлетворява отдельни амбициозни групи, отцепници, за да ги печели на своя страна и да ги вмѣква въ вжтр. организация като вънкашенъ елементъ. Утре, споредъ Гърча, ще се явятъ други недоволници вжtre, които ще трѣбва лакъ да се направятъ голѣмци, за да имъ се удовлетворяватъ амбиции. Остана недоволенъ отъ това. Ние пѣкъ, като видѣхме хубавия резултатъ отъ нашата първа помирителна намѣса въ работитѣ на вжтрешната организация и като видѣхме, какъ се подаватъ хората отъ вжtre на съвети, за да се избѣгватъ раздори, тогава казахме, че единствениятъ е Гърчо, който толкова се противи. Дѣлчевъ тогава бѣше вжtre съ Бозукова. Това стана презъ августъ 1899 г.

Изгубихме вече довѣрието на Гърчо. Работѣхме наистина заедно, но вече не съ предишната искреностъ. Редътъ ни бѣше да се пишатъ писма до Ц. К. по решение на комитета, а не частни писма. Обикновено се пишеше: „Отъ братята въ Висока до братята въ света Гора“. И тѣ обратно адресуваха. Но Гърчо почна отъ тогава да си пише и частни писма. Гърчо се съгласява предъ насъ въ заседание, и ние пишемъ, но не се изпълнява. Заподозрѣхме Гърчо и се увѣрихме, — хващахме негово писмо, което фотографирахме въ 20 екземпляра, че той частно имъ пише, какво да не изпълняватъ отъ това, което ще има въ нашето официално писмо. Въ заседание попитахме Гърча, а той отказа. Тогава казахме на Ковачевъ, секретаря, да чете писмото му. Гърчо пребледнѣ. Призна вече. Предложихме му следъ

това да се махне отъ тукъ, и той отиде интерниранъ въ Търново. Това бѣше въ 1900 год. презъ зимата или въ началото на 1901 год.

Преди откриването на писмото имахме презъ юлий 1900 г. конгресъ, на който още се явихме заедно съ Гьорчо и съ Дѣлчева напълно солидарни, всички като членове на комитета, еднакво отговорни. Та охлаждението стана полека-лека поради амбициозността на Гьорчо, който искаше да го слушаме и който не тъй леко е поднасялъ да излизамъ азъ толкова на лице.

И следъ случката съ Гьорча продължавахме да се сношаваме съ центр. комитетъ, като имъ обяснихме и причинитѣ, поради които се отстрани Гьорчо. Дѣлчевъ, който отъ време на време ту идваше, ту се връщаше вътре, слушаше главно, каквото му е казвалъ Гьорчо. И на Дѣлчева, както се види, не се е харесвала многошумната дейност тукъ, която като че ли застъняваше тѣхъ вътре, макаръ че и тѣ и ние още криехме съществуването на вътрешната организация.

Офицерските „братства“ се размножиха. Почти въ всѣки гарнизонъ имаше братства, отъ които редовно постъпваха суми въ комитета. Офицерите много интимно почнаха съ насъ да дружатъ. Идваха при насъ, разговаряха. Гьорчо почна подозрително да гледа и на тия наши интимности и чести сношения съ офицерството, а се е мислилъ, може би, че нѣщо друго кроимъ. Презъ време на нашите спорове съ Гьорчо и Дѣлчевъ, който се показваше солидаренъ съ Гьорчо, на два пъти повикахме въ заседание и Цончева и онѣзи другари, които присъствуваха въ събранието, което реши да излѣземъ ние на чело на комитета (Цончевъ, Николовъ, Янковъ, Гаруфаловъ, капит. Дим. Венедиковъ). Обяснявахме се, и следъ това пакъ работата временено добре

тръгваше. Това ставаше все преди да се хване Гърчевото писмо.

Презъ туй време ние имъ изпратихме сума хора дейци, да ги възпитатъ, напр. Черню Пъевъ, който служеше въ 15. Ломски полкъ, въ моята рота; изпратихме имъ Георги Героятъ (Марко), Кръстъ Българията, Дтанасъ Бабата. Ние изпращахме хората на тъхно разположение, безъ да имъ даваме нѣкакви инструкции да се дѣлятъ отъ вѫтрешната организация или да слушатъ насъ. Отъ всичко това можеха да разбератъ, че не сме желали никога да имъ превземаме организацията.

Когато Братството въ Солунъ капитулира, напротивъ тука Кочо Аврамовъ и Александъръ Чакъровъ, които съ своя вестникъ „Автономия“ служеха на Братството, продължаваха да водятъ опозиция, макаръ че и отъ вѫтре имъ писаха да спратъ. Чакъровъ по-рано се свести и мълкна. Кочо Аврамовъ продължаваше да клюкарствува, та дори трѣбаше да се стреля върху него, но остана живъ. Той се срѣщаше и съ Молохадисъ...

Буйствата на комитета ни презъ това време се правѣха по три побуждения. 1-во се правѣше юрушъ за пари, репресивни мѣрки; 2-ро, репресивни мѣрки противъ шпиони, посочвани и отъ вѫтре и 3-то очистване шпиони тукашни, откривани отъ нась и въ странство. Всичките наказания ставаха съ съгласието на Дѣлчева и на Гърчо — включително и съ атентата върху Михайляну, който изказваше въ печата сѫществуваното на организацията. Фитовски дойде да ни предлага да ни купи пушки отъ Ромъния. Протогеровъ ми го представи. Азъ му се заканихъ, въ случай че ни излъже. Той отиде при турския посланикъ та издаде всичко за пари. Изеде и наши пари. Стремежътъ ни бѣше, какъ да е да попрѣчимъ да не се издава сѫществуването на вѫтре. организация. Дори и за редактора на Пестеръ Лоидъ, който напечата правил-

ника на организацията (докопалъ го, види се, чрезъ австрийския консулъ Борà) и откривише, какъ се доставя и пренася оржието, имаше наше наказателно решение, но не се изпълни. Фанатизъмъ имаше. И вътрешните хора бъха въ възторгъ, едно че сръдства имаме, и друго, като виждаха, каква сила сме тукъ. Тия, които идваха въ София, сетне вътре съ разправяли съ голъмо възхищение за силата и значението на нашия комитетъ. Съ това се подигаше духътъ и вътре.

Принципиално стояхме на тази база: да бждемъ далечъ отъ официалните сфери, да черпимъ сила отъ народа, отъ масата, главно чрезъ дружества. Официалните сфери ги тачехме до колкото можехме да взимаме отъ тяхъ сръдства безъ да се обвързваме съ тяхъ, а освенъ туй и съ условие да не ни прѣчатъ. При туй се стремихме къмъ пълна солидарност съ вътрешната организация, главната опора за крайната цель. Друга задача ни бѣ да се увлѣче офицерството, за да се заинтересува за дѣлото, та като потрѣба единъ денъ за вътре, да го имаме на разположение. Това ни декларираха и вътрешните, че въ дена на въстанието всичко ще се даде въ ръжетъ на офицерите и военните въобще, а учителите че ще останатъ назадъ, като морални сили.

По отношение на смѣтките имаха право всички другари офицери (Цончевъ, Янковъ, Николовъ и пр.), които работѣха, да дойдатъ и преглеждатъ смѣтките. Оправдаваха се разходитъ и приходитъ съ документи. Загадъчно се видѣ на приятелите, че азъ намѣрихъ сръдства, които внесохъ въ комитета, безъ да кажа източника имъ, около 65,000 франка, записали се така: напр. Ив. Николовъ отъ Браила (не съществува) далъ 10,000 лева, и пр. Издава се разписка, колкото да фигурира въ кочанитъ. Отъ тези пари отдѣлихме съ протоколирано решение единъ пътъ около 10,000 фр..

които се употребиха като безотчетни за издръжка на приятели около комитета, които не искаха да даватъ разписки. Давани сът отъ тия пари и на Гърчо, Дѣлчевъ, Мурджефъ и др. Нѣкои малки злоупотребления на наши хора се покриваха отъ тия пари. Всичко около 560 хиляди франка за $1\frac{1}{2}$ година влѣзоха въ касата на комитета. Отъ тази сума за бойни материали е дадено повече отъ половината. Купихме 1100 манлихерови пушки въ Австрия и около 10,000 кринки съ $1\frac{1}{2}$ милионъ патрони, около 1500 мартинки, бердани и др., револвери не по-малко отъ хиляда. Манлихерови пушки отидоха съ четници барабаръ вжтре до 200; другите бѣха на пограничните складове (за манлихерови пушки се дадоха 64 хиляди франка, всичко струваха до 70 хиляди). И всички пушки изобщо бѣха по складовете и се предадоха на следния комитетъ. Кринковите пушки се внасяха вжтре още въ мое време, предавахме ги на началниците на вжтрешната организация на границата, безъ пари, само срещу разписка. Издържахме имъ пограничните пунктове, а тѣ даваха само разписки. Изобщо разходитъ бѣха умѣстни, и по-голѣмата имъ частъ отиде за целите на вжтрешната организация. По паричната частъ нѣма раздори. На конгреса се избра ревизионна комисия.

IV •

Меморандумъ до европейските владѣтели и до султана. — Основаването на вестникъ „L'Effort“ въ Парижъ. — Сарафовъ при генералъ Куропаткинъ. — Формиране „стрелчески дружества.“ — Сарафовъ при руския посланикъ въ София Бахметьевъ. — Арестуването на Сарафова и другарите му отъ комитета.

Не обичахме да боравимъ съ дипломацията, но често пожи трѣбваше. Единъ англичанинъ ни казваше, че можело отъ Англия да се получатъ срѣдства, — до

4—5 милиона, но тръбвало да се изпрати единъ меморандумъ до европейските сили за изпълнение на 23 чл. отъ Берлинския договоръ та същне сами да си поискаме правата. Написахме и изпратихме единъ меморандумъ до самите европейски владетели съ препоръчено писмо по пощата, а едно и до султана. Меморандумътъ до султана бъше категориченъ: или миръ или война. Въ меморандума до владетелите главно се иска изпълнение на Берлинския договоръ. Имахме на умъ да отиде нѣкой отъ комитета въ Англия, да се види пакъ оня англичанинъ, но не стана. Азъ два пъти излизахъ въ странство — по покупката на оръжието и по основаването на вестникъ „L'Effort.“ Ние обръщахме внимание на пропагандата въ Европа. Този вестникъ ни струва до 5000—6000 франка. Симеонъ Радевъ принесе услуги. третото мое ходене въ Русия бѣ въ 1900 год. презъ месецъ априлий. Тъкмо нашиятъ воененъ пароходъ „Надежда“ отиваше въ Русия. Паприковъ тръгваше за тамъ. Тогава се говорѣше и за Бургасъ—Варна. Азъ се намирахъ въ Русчукъ и набързо решихъ да ида и азъ въ Петербургъ. Искахъ да разясня на приятелитъ на дѣлото — на Графъ Игнатиевъ, Башмаковъ, баронеса Дистерло, Леонтиевъ, Харузовъ (въ географическото дружество) и др. Ходихъ и при Куропаткина. Студено ме прие. „Что вы дѣлаете?“ Азъ му казахъ, че върваме въ неговите дѣлбоки симпатии къмъ настъ. „Нѣколко капки отъ вашата кръвь сѫ паднали за настъ, ние македонцитѣ, сме последнитѣ останали робье.“ Описахъ му несносното положение и че най-сетне може да избухне едно въстание и пр. Той ми каза решително, остро, да не правимъ глупости, че Турция ще ни раздави, че Русия е заета на далечния изтокъ и пр. Той бѣше остъръ, не ме покани да седна, а стана на крака. Азъ дори и сбогомъ не му казахъ, — излѣзохъ и нагло заминахъ

съ експреса за Ница. Куропаткинъ следъ излизането ми бѣше запиталъ Станчева по телефона, где живѣя. Азъ се побояхъ да не би да ме екстерниратъ, и побързахъ. Моятъ впечатления отъ Петербургъ бѣха тѣзи, че тамъ имаше единъ кржжокъ приятели, съчувственици, на които Паприковъ бѣше казвалъ, че вѫглищна станция въ Варна и Бургасъ може да имъ устроимъ, но пъкъ въ случай на едно движение въ Македония, — дали може България да разчита на подкрепата на Русия. Положително нищо не му е било отговорено, и останало така само съ размѣняване на мисли.

Това бѣше въ 1900 г., струва ми се презъ мартъ или априлъ. Минахъ презъ Виена за пушките. Отбихъ се въ Щайеръ, оставихъ човѣкъ да ржководи. После поручикъ Софроний Стояновъ ходи нарочно тамъ да ги приема една по една. Докарахме ги по Дунава, — минаха като синь камъкъ за държавните лозя.

Като се върнахъ, следъ конгреса работитѣ продължаваха. По събиране на срѣдства се усилиха работитѣ. Къмъ края на 1900 год. се заловихме да формираме стрелческитѣ дружества. Оставихме тая работа на военните, да ги упражняватъ — Янковъ въ Шуменъ, Николовъ въ Варна, Протогеровъ въ Русчукъ, Йорд. Венедиковъ въ Плѣвенъ, тукъ Гаруфаловъ и Д. Венедиковъ. Сетне и други офицери отъ братствата се „чредуваха.“ Купувахме кринковски пушки и за стрелческитѣ дружества. Падна Радославовъ, който не изпълняваше инструкциите на княза за репресалии противъ насъ. Стрелческитѣ дружества стреснаха и дипломацията и турското правителство. Натискъ голѣмъ. Дойде и Михайляновата афера. По туй време ме извика рускиятъ дипломатически агентъ Бахметьевъ. Той искаше да ме сплаши и съветва. „Отидохте много далече — каза той. — Ключоветѣ на македонския въпросъ сѫ въ Петер-

бургъ. Какви сѫ тѣзи изтръгвания на пари съ сила? Студенческа фантазия е цѣлата ви работа. Въ Европа лошо впечатление прави туй. А и въ Русия, защото ако направите нѣщо, нѣма да ви помогне, че Русия е заета на далечния изтокъ.“ Съветваше ме, да си дамъ оставката.

Дзъ отговорихъ, че изтръгването на пари е система, къмъ която тъкмо дипломацията ни принуди съ своите неискрени действия. Ако ние не се заемемъ съ нашето дѣло, нѣма дипломацията да ни помогне. Той нѣма право да се мѣси въ тая работа и пр. Видѣ му се дръзко моето отговаряне. „Като ме кандърдисвате да си дамъ оставката, рекохъ, трѣбва да имате и кандидатъ“. Той ми каза, че Ризовъ билъ подходящъ човѣкъ. Дзъ му отговорихъ, че не ще може той да успѣе. Тогава Бахметьевъ ми каза: „Щомъ е така, и вашата организация тукъ и онай тамъ ще отидатъ на пухъ и прахъ.“ Така и стана. Следъ кѫсо време дойде кабинетът Каравеловъ-Даневъ, и министъръ Сарафовъ ме арестува, а сѫщевременно и въ Солунъ арестуваха членовете на комитета.

Ние предвиждахме това. Гьорчо бѣше въ Търново още; Дѣлчева го нѣмаше. Той дойде, но вече и той не идваше при нась, заради Гьорчо. Решихме, че ще трѣбва да се дръпнемъ отъ комитета, като заминемъ вжтре и оставимъ тукъ наши замѣстници, разбира се кой другъ освенъ приятелитѣ, съ които бѣхме се сговаряли преди да влѣземъ въ комитета, именно Цончевъ и другаритѣ му. Говорихме за това, което ще последва, и попитахме ги, готови ли сѫ да взематъ работата въ свои рѣце. Цончевъ се обяви готовъ (презъ декемврий 1900 год.). За да сондираме почвата, какъ ще се отрази това нѣщо въ България, съобщихме това на стѣлбовете на политич. партии. Като чуха това, дигнаха една гюрултия: „Що?! Организацията въ рѣцетѣ на дворцови хора?!“ Симеонъ Радевъ

дойде отъ Европа и той ни каза, че сега, когато дългото е тръгнало тъй добре въ Европа, щъло сега съвсемъ да се компромитира, щомъ влъзне въ ръцете на официални личности. Цончевъ между това бъеш отишъл въ Видинъ за да си дава оставката. Азъ видяхъ, че наистина зле ще стане, ако излъзватъ на чело старите офицери, и веднага писахъ на Цончева и се помъжихъ да му докажа, че ще има голъма опозиция, доказвахъ му това съ телеграми и писма и пр. Предлагахъ да се навъртятъ около насъ двама-трима отъ по-младите офицери, да се запознаятъ съ работите та като ни арестуватъ, временно да поработятъ заедно съ другарите отъ комитета, за които знаехме, че нъма да бъдатъ арестувани. Цончевъ вместо да се съгласи съ туй, напротивъ се уволни заедно съ Янкова и Николова, а пъкъ младите офицери Протогеровъ, Стоянчевъ, Дарвинговъ ги задържаха на служба. Ние викахме Дълчева за мнение. Той се изрази решително противъ: „Нъма да допуснемъ офицеринъ въ организацията и въ комитета. Ако бъде Цончевъ и вие заминете въчутре, ще срещнете щиковетъ на организацията“. Дълчевъ се въртѣше и между социалисти, които особено бъха противъ офицерството, а отъ друга страна бъше подъ влиянието и на Гъорчо въ Търново.

Между туй преди насъ арестуваха членовете на комитета въ Солунъ. Получихме отъ солунския комитетъ бъли хартии, подчертани, съ поръжка да си напишемъ пълномощно за да влъземъ ние въчутре та да замѣстимъ централния комитетъ, и то които лица ние намираме за нуждно. Дълчевъ въпрѣки туй бъше противъ. Той казваше, че не признава тия работи, това решение на солунския комитетъ, взето въ минутата на арестуването му. И наистина тѣ въ Солунъ сѫ мислили, че всичко пропада следъ като ги арестуватъ. Тѣ ми

предлагаха да образуваме единъ подвиженъ Ц. К., който да се състои отъ мене, Дѣлчева и Ефремъ Чучковъ. Но щомъ Дѣлчевъ бѣше противъ и имаше такова настроение, (тогава подъ негово ржководство бѣха четитѣ, той бѣше назначенъ инспекторъ на четитѣ), нищо не стана. Дѣлчевъ вече не искаше да дружи съ насъ, защото ни подозираше въ по-голѣма интимностъ съ Цончева отколкото съ вѫтрешната организация. Дойдоха Цончевъ, Николовъ, Янковъ (въ цивилъ) и Протогеровъ, Стоянчевъ, Дарвинговъ и др. и се събрахме на заседание. Присъствуваха и С. Радевъ, Страшимировъ, Гологановъ и нашиятъ комитетъ. Искаха да чуятъ напето последно мнение. Между насъ Саракиновъ бѣше човѣкъ на Цончева, който искаше да вървимъ съ Цончева до край. Бѣше оповестено отъ насъ, че презъ мартъ 1901 г. ще се свика за всѣки случай конгресъ. Цончевъ и съдружие искаха да ги кандидатираме за бѫдещъ комитетъ въ предстоящите избори. Офицеритѣ и Цончевъ и съдружие настояваха да се съгласимъ на тая комбинация, и това единъ видъ го налагаха, като че трѣбва непремѣнно да го направимъ отъ другарска, офицерска солидарностъ, защото най-сетне Цончевъ и съдружие можели да бѫдатъ на чело на комитета и по-напредъ. Азъ имъ отговорихъ, че не мога да се съглася да стане такава официална смѣна на комитета, а съмъ съгласенъ да идватъ и следъ това дори и въ заседанията на комитета та както и по-преди да работимъ въ съгласие. Туй не имъ бѣше приятно. Цончевъ дори запита: „Вие заповѣдвате ли тукъ?“ Отговорихъ, че въ качество на председателъ на комитета, натоваренъ да пазя интереситѣ на дѣлото, заповѣдвамъ. Цончевъ отговори, че тѣ нѣма да се съгласятъ съ тая заповѣдь. На това азъ имъ посочихъ вратата, — изгонихъ ги. Разривътъ бѣше пъленъ. Тѣ ми се заканиха, че отъ утре ще бѫ-

датъ опозиция. Отговорихъ имъ да заповѣдатъ, само да бждатъ опозиция на принципи, а не на амбиции. И наистина тѣ още утринъта пуснаха по цѣла България, че имало крупни злоупотрѣбления. Това бѣше тѣхната маневра (на 13 мартъ бѣше туй вечеръта, въ 1901 г.). Азъ дадохъ една телеграма, че хората Янковъ, Мурджевъ и Саракиновъ сѫ отцепници та дружествата да не имъ довѣряватъ.

Сѫщевременно правителството бѣше противъ конгреса. Не позволяваха на учителитѣ да се явятъ на конгреса. Азъ отидохъ при Каравелова и го питахъ, какъвъ демократъ е той като не допуска учителитѣ на конгреса. Той шефъ на демокрацията ли е или е изпълнителъ на заповѣдите на княза? Каравеловъ разтре-перенъ отговори: „Ще видимъ, ще видимъ.“ Азъ си отидохъ. Нашето положение бѣше трагично: отблъснахме близкитѣ си другари, офицеритѣ, които помагаха, заради казания принципъ, именно че вѫтрешната организация не искаше да тѣрпи на чело на комитета официални лица, близки до двореца и до официалните сфери въ България, а отъ друга страна поради Гъорчо и поради ония събрания, които правихме съ Цончевци, докато стана разривътъ, си навлѣкохме ненавистта на Дѣлчева; отъ трета страна правителството прѣчи на конгреса като ни отнема най-надежните сили — учителитѣ. Правителството, като предвиждаше, че ще победимъ на конгреса, внезапно ни арестува на 24 мартъ вечеръта, — 15 дена преди конгреса, та да не можемъ и да се оправдаваме на конгреса поради хвърлените клевети.

V.

Стоянъ Михайловски застава на чело на комитета. — Интриги отъ страна на генералъ Цончевъ противъ Сарафова. — Редовниятъ македонски конгресъ избира Цончева за председателъ на комитета. — Сарафовъ заминава въ странство да дири парични сръдства за дѣлото.

25. Януарий.

Арестуваха ни веднага всичкитѣ: мене, Ковачева, Давидова, касиера Георги Петровъ, когото бѣха взели за Гърчо Петровъ (по дѣлото бѣше и той замѣсенъ). Пустнаха касиера следъ 3—4 дена. Георги Минковъ остана да управлява комитета, а помощници назначили покойния Славе Мерджановъ, покойния Соколовъ и други близки другари.

На 8 априлий стана конгресътъ. Цончевъ и съдружие още на станцията пресрещнаха делегатитѣ, пуснаха пакъ клевети за крупни злоупотрѣблени и кандитирваха себе си. При насъ, съ малки изключения, не допускаха делегатитѣ.

Цончевъ и др. като виждаха, че не може да мине кандидатурата имъ, турнаха кандидатурата на Владимиръ Димитровъ (отъ Костуръ?), Стоянъ Михайловски, Кеповъ, Д-ръ Владовъ, Георги Минковъ. Въ новия комитетъ Михайловски и Д-ръ Владовъ държаха страната на Цончевъ, а Кеповъ и Вл. Димитровъ — страната на Дѣлчевъ; Минковъ и Георги Петровъ, избранъ за касиеръ, — нашата страна. Едновременно бѣше избрана отъ конгреса една тричленна комисия да дойде въ затвора да ни изкаже благодарностъ за нашата дейностъ. Избрани бѣха въ тая делегация Цончевъ, Михайловски и Д-ръ Владовъ. Дойдоха. Михайловски произнесе официалната речъ. Съ това явно доказаха довѣрието си у насъ. Даже Михайловски, като видѣлъ, какво е настроението на конгреса, мислилъ да предложи мене за поче-

тень председатель. Въ отговоръ на тъхната речь азъ имъ благодарихъ за незаслуженитѣ благодарности. Изказахъ надежда, че тѣ ще развиятъ по-голѣма дейностъ, особено се обърнахъ къмъ генерала, комуто напомнихъ, че той най-добре ще стори, ако остане най-обикновенъ редникъ въ организацията, за да се избѣгнатъ всички подозрения спрямо него.

Когато вториятъ комитетъ стъпил въ длѣжностъ, получи отъ насъ въ наследство около 40—50 хиляди франка готови въ касата на комитета и още толкова неприбрани по дружествата; 1000 пушки манлихерови на складъ по границата и още множество пушки бердани, а освенъ туй и благоустроени дружества — до 250 по цѣла България.

Този комитетъ, съставенъ така, не прояви съгласна дейностъ. Всѣка страна гледаше да протежира свои хора та изостана текущата работа. Обществото хладно посрещна новия комитетъ. Дружествата почнаха никакъ или малко да внасятъ пари въ ожидание, какво ще стане. Цончевъ почна отъ братствата лично да прибира парите. Той отъ негде е получавалъ и други пари, та съ тия срѣдства той изпращаше делегати по дружествата за да агитиратъ да се преустроиватъ настоятелствата и дружествата въ негова полза. По този начинъ се готвѣше почва за редовния конгресъ въ началото на августъ.

Интрагитѣ за злоупотребление изцѣло продължаваха да ги пускатъ. Въ затвора дойдоха разни чуждестранни кореспонденти, а народътъ — македонцитѣ явно ни манифестираха своите симпатии предъ затвора. Всички схващаха, че подието дѣло не върви добре. И Гьорчо Петровъ въ туй време бѣше затворенъ; стоя затворенъ два-три месеца, сетне го пуснаха. Дѣлчевъ бѣше тукъ. Азъ, за да му дамъ последно доказателство,

че не клоня къмъ Цончева, макаръ да сме били другари по служба, предложихъ му да вземе 1000-тъ манлихерки за вътрешността, защото инакъ ще ги взематъ Цончевци. Предлагахъ му да ми даде разписка за тъхъ, за да ги оправдая при предаването. Но Дълчевъ, не зная по какви съображения, не рачи да направи това. Едновременно Дълчевъ се окръжи повече съ социалисти тукъ, които усиливаха омразата спрямо настъ, та като дойдатъ тъ да се борятъ противъ Цончева, гледаха да не би пъкъ ние да излъземъ на сцената. А именно съ тая тактика тъ докараха та Цончевъ получи 53 гласа, а Минковъ 52! Цончевъ излъзе по майсторъ въ партизанските борби, — стъкми си едно большинство въ конгреса. Въ конгреса имаше 10—15 души социалисти. Едновременно конгресътъ захвани заседанията си, и настъ изкараха предъ съда.

Конгресътъ още заседаваше, когато настъ ни освободиха, и ние успѣхме да отидемъ на конгреса, предпоследния денъ. Когато се явихме тамъ, поискахъ щото Саракиновъ, който ни бѣше обвинилъ, че преди арестуването сме задигнали 100 хиляди франка, това той да го каже предъ всички. Саракиновъ каза, че той знаелъ това и че и Цончевъ знае. Този стана и отказа това, че той знае такова нѣщо. Интригата бѣше, че сме си раздѣли парите по равно ние, членовете на комитета. Следъ като Цончевъ отказа, Саракиновъ се смути и нищо не можа да каже. Конгресътъ прие да се протоколира, че осъжда поведението на Саракинова и др., които пускатъ такива клевети за настъ.

На въпросите, които дадоха по смѣтките, отговаряхме и поискахме, да се избере една комисия, за да прегледа смѣтките. Въ комисията бѣха трима, между тъхъ и Габровски. Тая комисия никога не ни повика да прегледаме смѣтките нито пъкъ сама ги прегледа. Всичко

това бъше една низка партизанска маневра, защото не можа да се докаже нищо.

Конгресът усвои една резолюция, предложена от Габровски и съставена съ съгласието на Дълчева. Тази резолюция осъждаше от една страна терора, от друга страна даваше нова директива на комитета въ България, споредъ която му се отказваше право да простира дейността си вънъ отъ предѣлитѣ на България. Тая резолюция главно бъше предупреждение и за Цончева въ бѫдеще. Ние въ сѫщностъ не бъхме се мъсили вътре. Азъ се намѣсихъ само въ Цариградъ, кѫдето бъхме практили хора да подкопаятъ отоманска банка тамъ (изпратихъ Мерджанова, Соколова и Манджукова; бъха дошли до темелитѣ на банката и се откри; турцитѣ арестуваха и тримата, но ги пуснаха по искането на нашето правителство, само за да не излѣзе работата предъ сѫдъ). По поводъ на сѫщата резолюция азъ станахъ и имъ казахъ, че и отъ дветѣ страни настъ замѣрятъ съ резолюцията сир. и отъ страната на Дълчева (Габровски говорѣше съ устата на Дълчева), но бѫдещето ще покаже, кой е правъ.

Следъ конгреса се събрахме азъ, Гьорчо и Дълчевъ. Азъ имъ казахъ, че Цончевиятъ комитетъ ще направи каквото пожелае, защото той пригърна нашата система, — терора, докато ние се отказвахме отъ нея. Затова казахъ, че срещу тѣхъ ще трѣбва да се противопостави пакъ тероръ, за да се завземе наново изгубеното положение. Дълчевъ бъше разочаруванъ, че избраха Цончева. Азъ имъ казахъ въ лице, че тѣ, Дълчевъ и Гьорчо, сѫ виновни, като съединиха съ сѫщия листитѣ противъ мене, който все таки бъхъ по-привързанъ на Дълчева. Дълчевъ си призна грѣшката. Гьорчо се извиняваше, че не взималъ участие въ тия работи.

Дълчевъ бъше на мнение, че трѣбва да се почне

легална борба противъ Цончева, съ вестници да се боримъ, а пъкъ срѣдства нѣма. Азъ имъ казахъ, че не мога да стоя тукъ да гледамъ, какъ Цончевитѣ хора ще се гаврятъ съ насъ и ще ни тероризиратъ, а пъкъ азъ като баба да се боря само чрезъ вестници. Дѣлчевъ и Гьорчо изказаха съгласие, азъ да отида въ странство и да се постараю, ако може, да се намѣрятъ срѣдства. Това бѣше въ края на септемврий 1901 год.

VI

Сарафовъ въ Виена се среща съ фонъ Мюллеръ, сътнешния австрійски цивиленъ агентъ въ Македония. — Среши на Сарафова съ видни политически мѫже въ Парижъ. — Преговори съ сърбски представители, Балукчичъ и Симичъ, въ Мюнхенъ и Будапеща. — Сарафовъ и Давидовъ въ Бѣлградъ. — Отъ всѣкїде неуспѣхъ. — Богатиятъ англичанинъ, — Остъръ конфликтъ съ Цончева на мак. конгресъ. Разцепление въ срѣдата на конгреса, образуване втори мак. комитетъ на чело съ инженеръ Станишевъ.

Заминахъ за Виена. Тамъ бѣше братъ ми съ господжата си. Тамъ графъ Йозефъ, собственикъ на „Information“, ме канѣше да отида при него за да му дамъ сведения. Отидохъ да говоря. Направо му казахъ да ми каже, може ли да ми укаже негде източникъ за срѣдства. Той ми каза най-сетне, че въ външното министерство има единъ влиятеленъ чиновникъ, който би желалъ съ мене да говори. Азъ веднага си помислихъ, че той човѣкъ ще иска да ми предложи пари. Рекохъ, че съмъ съгласенъ да се срещна. Въ единъ денъ, въ опредѣленъ часъ, въ дома на графъ Йозефъ се яви господинъ фонъ Мюллеръ (von Müller), сегашниятъ цивиленъ агентъ въ Македония. Той заведваше информационното бюро по балканскитѣ работи. Мюллеръ изказа своите възхищения отъ мене лично, отъ чудесните: „Вие, каза той, турнахте въпроса на дневенъ редъ не остана вестникъ

да не говори за това. Вие играете съ gol'ми зарове и пр." Азъ направо — пари! Той отговори, че тая работа не е лесна, ние сме консервативна държава, императорътъ не би се съгласилъ и пр. и пр. „Ами, какъ давате на албанцитѣ пари?!" — „Да, за католическата пропаганда“, ми отговори той. Казахъ му, че даватъ и на беговетѣ и пр., че ние сме съседи съ албанцитѣ и знаемъ тия работи. На туй фонъ Мюллеръ взе да извърта, че колкото се отнася до срѣдства за лична издѣржка на мене и на моите другари, би могълъ той лично да даде известна сума, понеже ме знаялъ, че ще играя роля и т. н. Азъ категорически отказахъ да приема пари за лична издѣржка, защото не искамъ нравствено да се обвързвамъ и пр. Бихъ приель срѣдства за каузата, а не лично, и чи ще представя и други приятели (мислѣхъ Гьорчо и Дѣлчевъ). „Пази боже!“, отговори ф. Мюллеръ, ние не се осмѣяваме да дадемъ на една личност като на Васъ, а не още да дадемъ на двама-трима. Обеща ми, че мога да живѣя въ Австрия, щѣлъ съмъ да бѫда подъ него покровителство, но само да не нося своето име, та да не се мисли, па и Русия да не помисли нѣщо. Раздѣлихме се съ ф. Мюллера, който се изказа готовъ да ми дава съвети. Сетне графъ Йозефъ ме представи на водителитѣ на младежеската партия, депутати въ камарата. Това бѣше въ кафене „Plauer“. Нищо особено не говорихме. Азъ имъ препоръчахъ нашата кауза, особено въ парламента да не ни забравятъ (Това бѣше въ началото на септемврий).

Отъ Виена, къмъ втората половина на септемврий, отидохъ въ Парижъ. Извикахъ Симеона Радевъ отъ Женева, за да ме запознае съ кржговетѣ, които съчувствуватъ на нашето дѣло. Запозна ме съ Пресанс, Клемансо, Викторъ Бераръ и Кияръ. Говорихи по нашето дѣло. „L'Effort“ бѣше

престаналъ да излиза, и азъ все мислѣхъ за срѣдства, какъ да се поднови вестникътъ, понеже и тѣзи французки приятели се изказаха, че трѣбва вестникътъ да излиза. Мисъ Стонъ бѣше вече заловена, когато тръгнахъ отъ София, и цѣлата преса отдаваше туй на мене. Пресансе ми посъвѣтва да дамъ опровѣржение, и азъ го дадохъ в. „Temps“. За да не подигне Ромъния претенции, да иска да ме предадатъ, по съветитѣ на Пресансе веднага, следъ като публикувахъ опровѣржението въ „Temps“, заминахъ за Лиежъ. Тамъ бѣше Никола Тюфекчиевъ, следващ по инженерството. Тамъ престояхъ цѣлъ месецъ. Разгледахъ фабрикитѣ за револвери и др., за жалост само ги гледахъ, не можехъ да купя нищо. И отъ тукъ се дигнахъ та въ Женева, гдето бѣше Симеонъ Радевъ. Тукъ се установихъ въ хотелъ Белвю съ име Владимиръ Николасъ (Nicolas), съ Робевия паспортъ. Заловихъ се по-сериозно да изучвамъ французкия езикъ. Чакахъ да се свърши аферата съ Мисъ Стонъ, да се сдобиятъ съ пари. Писвахъ на Давидова, на Ковачева па и на Гьорчо и Дѣлчева. Отъ Дѣлчева получихъ въ отговоръ нѣколко писма. Въ Женева стояхъ до февруари. Бѣхъ на пансионъ въ хотела, гдето се запознахъ съ американци и англичани. Почнахъ да водя съ тѣхъ разговори, казахъ имъ се, кой съмъ, за да видя може ли срѣдства да се намѣрятъ. Съ единъ отъ тѣхъ, доста богатъ човѣкъ, се сприятелихме, почнахме да се разхождаме заедно. Когато въ София пишѣха за пари, Яворовъ издаваше в. „Дѣло“ па и това не можели вече да каратъ, азъ се оплакахъ предъ англичанина заради нашето положение, и той на два пъти извади по 8000 л., като ме задължи никогажъ да не казвамъ името му. Отъ тия пари азъ изпроводихъ 8000 лева на Давидовъ и на Ковачевъ. И съ тѣзи пари излизѣ в. „Дѣло“, който псуваше Цончева, но и настъ не забравяше (свѣтъ!).

Въ Женева се срещнахъ съ Балукчичъ; той отиде въ Мюнхенъ. Помоли ме да отида въ Мюнхенъ, и азъ отидохъ тамъ, гдето бъше семейството на Балукчича. Балукчичъ ми съобщи, че се намира въ кореспонденция съ Симича. Балукчичъ минаваше нѣщо за социалистъ! Одобряваше напълно нашия принципъ: Македония за македонците! Щѣлъ да има среща съ Симича въ Будапеща та ме покани да ида съ него, защото и Симичъ искалъ да се види съ мене. Отидохме въ Будапеща, дойде и Симичъ. Това бъше на 26/I 1902 г. Срещнахме се въ гостилиницата „Панония“ (на Kerepes útca). Тукъ пръвъ пътъ се запознахъ съ Симича. Най-любезно се разговорихме съ него. И този одобрява „Македония за македонците!“, само се боялъ отъ българско завоевание. Азъ му казахъ, че Цончевъ работи съ България, азъ пъкъ съмъ преследванъ отъ бълг. правителство. „Дайте и вие, сърбите, малко срѣдства на македонците, за да раздѣлятъ македонците своите симпатии между сърби и българи. До сега само България е помогала и пр.“ Симичъ явно предъ Балукчича говорѣше противъ краля Александъръ, и Балукчичъ одобряваше. Симичъ призна, че Сърбия трѣбва тѣй сѫщо да даде срѣдства, сир. пушки и пари. Азъ искахъ мартини, понеже тѣ иматъ въ Нишкия складъ 14 хиляди мартини, та частъ по частъ да изтеглимъ едно количество. Симичъ каза, че първомъ трѣбва да говори съ краля, та азъ да съмъ слѣзълъ въ Нови Садъ да чакамъ отговоръ. Така и стана. Но понеже бъше работата сериозна, за всичко писахъ на Гьорчо та да дойде, заедно да водимъ преговорите. Гьорчо отговори, че пари нѣма. Телографически му пратихъ 200 лева въ Търново, гдето бъше. Вместо него дойде покойниятъ Давидовъ. Седѣхме въ Нови Садъ да чакаме. Минаха се четири дена, пратихъ Давидова въ Бѣлградъ, гдето се е срещалъ съ Симича. Върна се Давидовъ въ

Нови Садъ. Повика ни най-сетне Симичъ и ние отидохме въ Бълградъ, слѣзохме въ хотелъ „Париз“ — азъ подъ име Богданъ Петровъ. Платиха ни тѣ всичко. Преговори. Симичъ ни каза да се видимъ съ министъръ-председателя и съ министъра на външните работи Вуичъ. Самичъкъ отидохъ у Вуича. — Сѫщата пѣсень, както и Симичъ, именно: наклонни да поддържатъ автономна Македония, „Македония, македонцима!“ Азъ ги накарахъ да напишатъ още предъ мене едно окръжно до своитѣ агитатори въ Македония. Отлитографираха го, подписано отъ Симича и Вуича. Въ него се казваше да иматъ довѣрие у мене и моите хора, а да странятъ отъ Цончевитѣ хора, понеже вътрешната организация искрено работѣла за идеята „Македония за македонците.“ Изглеждаше, че Симичъ искренно работи. Азъ имъ казвахъ да бѫдатъ увѣрени, че щомъ се образува автономна Македония, веднага ще се образува най-силна партия, която ще бѫде противъ анексията (съ България), отъ която сърбите се боятъ. Казахъ имъ още, че тая плеяда борци за свободата на Македония нѣма да плюе на своитѣ принципи, че Сърбия тогава ще излѣзе на море, понеже нѣма да има митнически граници помежду ни и пр и пр. Тѣ ме повѣрваха.

Щомъ стигнахъ азъ въ Бълградъ, и графъ Йозефъ се изтѣрси па и Вайсманъ. Симичъ ми каза, че кралътъ е наклоненъ да отпустне срѣдства. Йозефъ имаше аудиенция при краля, а струва ми се и Вайсманъ, — и се развали работата. Не взехме ни пара, ни една пушка. Симичъ каза, че съжалява, че идейтѣ му не можели да си пробиятъ путь; имали краль, който винаги се страхува ту отъ Виена, ту отъ Петербургъ и пр. Съжалява. Главенъ резултатъ бѣше окръжното. Почувствува се промѣна въ поведението на срѣбските агитатори въ Македония спрямо организацията презъ 1902 и частъ отъ 1903 г.

Като не дойде нито Гьорчо, нито Дѣлчевъ, това ме огорчи. Отъ Давидова разбрахъ, че вестниците на вѫтрешната организація ме псуватъ. Главно разбрахъ, че се боятъ отъ моето име. Върнахъ се въ Женева да потърся моя англичанинъ. Той между туй бѣше заминалъ за Англия и казвалъ, че ималъ богатъ братовчедъ, та щѣлъ да се постарае да вземе още. Той се завѣрна къмъ срѣдата на мартъ 1902 год. Тогава получихъ отъ него 50 хиляди франка. Изглеждаше човѣкътъ да не е политическо лице; изглеждаше богатъ. Тѣзи пари като ги вземахъ, имаше група студенти — Симеонъ Радевъ и др. — въ кафенето и имъ ги изтърсихъ, 50 банкноти по хиляда франка. Веднага казахъ да се почне въ Парижъ издаването на „*Mouvement Macedonien*“. На Давидова изпратихъ съ чекъ 10,000 франка. Залепихъ се азъ и около дъщеря му на богатия, стара моя (тя силно симпатизираше на нашето дѣло). Същевременно извикахъ азъ отъ Солунъ Йорданъ попъ Йордановъ (Орцето) и му дадохъ 10,000 франка, за да продължатъ работата. Още когато бѣхме въ комитета, съ съгласието на Дѣлчева се захвана подкопаването на банката въ Солунъ. Тази идея бѣше на Славко Мерджановъ, който я приложи въ Цариградъ, а пѣкъ Орцето и Диме Мечето бѣха неговъ клонъ въ Солунъ. Тѣзи въ Цариградъ се надумали съ Мерджанова за тая работа. Орцето бѣше поработилъ нѣкое време въ Цариградъ та тъкмо изучилъ, какъ се копае и пр. Тѣ поискаха тогава отъ Дѣлчева още срѣдства, но Дѣлчевъ нѣмаше. Тая работа се спрѣ следъ нашето арестуване. Тогава и Мерджановъ, който бѣше въ София, спрѣ, и заедно съ арменския комитетъ Мерджановъ съ една чета предприеха една акция въ Родосто, но не сполучиха. Сетне удариха въ Одринъ, хванаха Бегчето, но при тая работа се завѣрза сражение, — хванаха ги, избесиха ги.

И Дѣлчевъ сега отъ Мисъ Стоновитѣ пари даде на Диме Мечето 5000 лева за сѫщата цель.

Цельта, и моя и на Дѣлчева, бѣше да се подготви едно ужасно дѣло въ Солунъ въ случай на рапресалии отъ турска страна, ако не можамъ да дигнемъ въстание или въ моментъ на въстание.

Едновременно съ това извикахъ Тюфекчиева да имъ достави динамитъ. Искахъ и купихъ 1000 килограма динамитъ та да избухне съ страшна сила въ Солунъ. Купихме го въ Парижъ. Тъй като бѣше то мелинитъ и нѣмаше видъ на обикновения динамитъ, който турцитѣ познаватъ (той бѣше жълтъ прахъ въ 1000 пакета по 1 килограмъ), мислѣхме, че ще може да мине презъ турските митници подъ видъ на „антифилоксеринъ“. Най-напредъ изпратихме две бурета истински антифилоксеринъ. Извикахъ първомъ отъ Солунъ единъ гъркъ, който ни посочи другъ гъркъ въ Дедеагачъ, та до него пратихме истинския антифилоксеринъ две бурета, — той досущъ прилича и лесно миналъ презъ турската митница. Когато изпратихме действителния мелинитъ, случайно бѣше се смѣнилъ тамъ лѣкарътъ въ Дедеагачъ та направили нова проба, — изпращатъ въ Цариградъ проба — и узнаватъ, че е динамитъ. Динамита хвърлятъ въ морето, а гъркътъ избѣгва въ Атина. Тогава купихме другъ динамитъ, но го прекарвахме презъ България — около 150 килограма, и минаха още около 50 килограма отъ Цариградъ та всичко съ 200 килограма динамитъ направиха експлозията. Всичкитѣ тѣзи работи ставаха тогава.

Между туй въ София бѣха взели Мисъ Стон-овитѣ пари. Давидовъ ми писа, че откакъ взели тия пари, почнали надмѣнно да се държатъ вътрешнитѣ хора. За това и азъ самостоятелно се разпоредихъ съ тия 50 хиляди франка. Вестникътъ въ Парижъ почна. Отидохъ и

азъ тамъ, инкогнито, но при все това се срещнахъ съ suma хора (презъ май 1902 год.). Въ София се тъкмѣше конгресъ. Живи агитации имаше да се събаря Цончевъ. Този пъкъ интригуваше противъ вътрешнитѣ съ аферата Мисъ Стонъ, а противъ мене, че се разхождамъ и гуляя по Европа. За себе си се рекламираше, че на — русите ще дойдатъ и ние (Цончевъ) ще направимъ въстание. Азъ трѣбваше да дойда на конгреса (презъ юлий последния денъ). Дойдохъ и азъ да се помжча дѣ имъ отнемемъ комитета. Обаче толкова бабешки сѫ пипали тука, щото Цончевъ бѣше успѣлъ да си нареди делегати. Имахме наши делегати, — половината лични мои приятели, половина на Дѣлчева, — но нѣмахме болшинство. Още въ началото на конгреса Цончевъ не допустна делегатитѣ на изключениитѣ дружества. Да бѣха допустнали делегатитѣ на тѣзи подирнитѣ, щѣхме да успѣемъ. Азъ предложихъ да се наложимъ, — да си пробиемъ путь съ кама и револверъ въ рѣка. Гьорчо не искаше, ами да съмъ устроель шайка. Азъ не приехъ, и така остана. По моитѣ смѣтки азъ поискахъ да кажатъ, какво е направила комисията. Отговориха ми, че не комисията, а комитетъ Цончевъ прегледалъ смѣткитѣ ми и се намѣрило, че 6000 лева липсватъ. Азъ имъ казахъ да се запише това въ протокола. Обаче пакъ не се произнесоха категорически по смѣткитѣ, ами щѣла пакъ да се избира комисия — и я избраха. И тая комисия нищо не стори ни до денъ днешенъ. Останаха само съ приказки.

Но преди това ние демонстративно напуснахме конгреса. Отдѣлихме се, — отдохме да заседаваме въ „Дѣлбокъ зимникъ“, гдето осѫдихме Цончева заради неизпълнената директива. Солидарно всички избрахме новъ комитетъ на чело съ инженеръ Станишевъ. Да бѣхъ азъ излѣзълъ на лице, щѣхъ бая да прѣча на Цончевитѣ хора за онова въстание, което той сепнѣ повдигна.

VII

Сарафовъ напраздно предлага решителни мърки противъ Цончева. — Сарафовъ въ чужбина. Връща се въ София поради идването на графъ Ламсдорфъ. — Важни разисквания по запитване отъ Солунъ, да има ли въстание. — Сарафовъ заминава съ чета въ Македония. — Сражение при село Владимирово.

Въ туй време правителството разсждждаваше така: князът е разположенъ спрямо Цончева, та да не го закачаме, за да не паднемъ въ немилостъ. Паприковъ лично бѣше най-малко разположенъ спрямо Цончева, пакъ по инструкции на княза. Но Цончевъ намираше подръжка у по-долните чиновници-офицери въ военното ведомство, пакъ защото си мислѣха, че Цончевъ има подръжката на княза.

Азъ чувствувахъ, че тѣзи хора ще направятъ въстание. На конгреса явно говорихъ на Цончева, че зная че иска да прави въстание. Но Дѣлчевъ и Гьорчо все не вѣрваха, че ще могатъ това нѣщо направи. Азъ имъ казвахъ: приятели, ако не искате да стане въстанието, елате да претрепемъ Цончева и нѣкои негови другари и съ това да се предупреди една голѣма катастрофа. Но не се съгласяваха, защото щѣло правителството да се възползува за да разпрѣсне организацията отъ тукъ та щѣли да си изгубятъ базиса и пр., че князът тѣкмо туй тѣрсѣлъ и пр. — Глунаци, князът съвсемъ не е помислилъ туй нѣщо, и сполучливо само да се извѣрши ударътъ! Тогава азъ пакъ заминахъ за Европа, не искахъ да стоя тукъ, — хората да правятъ въстание, пѣкъ азъ да гледамъ, и този позоръ не искахъ да изтѣрпя. — Щомъ не сте съгласни, рекохъ, азъ ще замина. И пакъ съ тѣхно съгласие отидохъ съ поржка да видя, где има подходеще оржжие за насъ. Указа се, че такова оржжие има въ Берлинъ у нѣкой си фаб-

рикантина Grodстuck. Съобщихъ на Дѣлчева, че има у него оржие на износна цена, че можемъ да купимъ. Порожахъ имъ да пратятъ човѣкъ. Азъ заминахъ (бѣше въ началото на септемврий 1902 год.), две недѣли преди въстанието на Цончева.

Презъ време на въстанието бѣхъ въ Парижъ и си давахъ видъ, че това въстание нищо сериозно не представлява, — показвахъ се безгриженъ и индиферентенъ, та дори князътъ тукъ се бѣше възмутилъ и бѣ казалъ на Ризова, че докато хората правятъ въстание, Сарафовъ съ четири кокотки гуляе въ Парижъ. Карайовевъ дойде кѫде ноемврий въ Берлинъ. Удалихме го на пазарлъкъ. Имаше система Мартини и Гра. Указа се, че нашитѣ искатъ около 1000 пушки, а пъкъ човѣкътъ не продавалъ по-малко отъ 4,000 пушки.

Нищо не стана съ покупката на оржие. Азъ се върнахъ обратно въ Парижъ, а Карайовевъ отиде въ Виена. Въ това време, въ началото на декемврий, графъ Ламсдорфъ бѣше почналъ своя походъ. Дойдохъ въ Виена, за да бѫда по-близу, па и мълвѣше се, че първата визита ще направи въ Виена. Разбрахъ, че Ламсдорфъ иде повече да прави мъмрене и да успокоява. Азъ подиръ него — въ Сърбия, и отъ тамъ въ единъ и сѫщъ денъ съ него пристигнахъ въ София, на 13 декемврий. Като ме попитаха тукъ, защо иде той, — имаше интервю въ „Вечерна Поща“ — обнародва се, каквото бѣхъ казалъ, а именно, че Ламсдорфъ носи въ едната си ржка лждарски реформи, написани на книга, а въ другата ржка камшикъ за българските революционери и за българския князъ (вж. „Веч. Поща“, брой 13 или 14 дек. 1902).

Въ София се събрахме съ вѫтрешните — съ Дѣлчева и др. Разправихъ имъ, какъ се отрази Цончевското въстание вънка. Нашитѣ отношения съ Дѣл-

чева бъха сега, подиръ удара, който имъ нанесе Цончевъ, по-сърдечни. Имахме едно важно събрание преди коледа и на коледа (въ улица Царь-Симеонъ, срещу Цуцевата къща, тамъ се помъщаваше и Станишевиятъ комитетъ). Бъха тамъ Сава Михайловъ, Гирджиковъ, Татарчевъ, Матовъ, Пърличевъ, Хр. Силяновъ, Вълчо Антоновъ, Гьорчо Петровъ и др. Разискваше се по писмото на Гарванова отъ Солунъ, че терорътъ отъ страна на турцитѣ е силенъ подиръ Цончевото въстание, че въ Битолско положението е нетърпимо, че едно въстание тамъ ще избухне и пр. Гарвановъ искаше мнение отъ тукъ за предстоящия имъ конгресъ, който щълъ нас скоро да се събере въ Солунъ. Имаше две мнения. Едното: Хр. Матовъ и съдружие подържаха, че тръбва да се прави въстание, щомъ е такова; положението. На друго мнение бъха: Дълчевъ, азъ, Гьорчо и изобщо большинството бъше противъ масово движение, а само да се дадатъ инструкции на четите за по-активни партизански действия и то на първо място да се действува съ динамитъ по желъзици, мостове и пр. Ка занитѣ две мнения се борѣха. Имаше и мнение, застъпвано отъ Вълчо Антоновъ, терористъ, да се продължи мирната деятелностъ, да се накаже Цончевъ и пр. И Гирджиковъ бъше да се накаже Цончевъ. Тръбва да кажа, че тогава се говори за преговоритъ съ Цончева и се реши да се прекратятъ всички преговори съ него. Събранието окончателно реши да се съобщи на Гарванова, че събранието не е за въстание, поне името да не му се казва, понеже би значело да се изхвърли последниятъ патронъ, а да се засилятъ партизански действия. Съ това се съгласиха и Матовъ и съдружие, понеже споредъ него и „партизански действия“ наречено пакъ е въстание. Реши се още, понеже ще се предприема активна работа, всички годни дейци да навлѣзатъ

вжtre. Не се минаха много дни отъ това и се изтърсиха Гарвановъ и Думевъ тукъ въ София съ решенията на конгреса. Тъ дойдоха кжде сръдата на януари 1903 год., а Дѣлчевъ бѣше заминалъ на 7. януари. Гарвановъ съобщи решението като безвъзвратно, защото въ Битолско не можели да чакатъ, така че най-късно презъ априлий или началото на май ще се обяви повсемѣстно въстание.

Споразумѣхме се, че ще заминавамъ. Частно говорихме за това съ Дѣлчева и съ Гарванова. Най-напредъ бѣше решено да замина въ Малешевско, Струмишко, Радовишко, Кочанско, за да видя, какво може въ този районъ да се направи. Затова азъ почнахъ да се готвя за пътъ. Тръгнахъ ненадейно, защото правителството бѣше узнало, че ще заминавамъ. Не можахъ да уговоря тукъ, какви пушки ще ми дадатъ и др., казаха, че всичко било на границата. Василь Поповъ отъ Стара-Загора, който бѣше действувалъ по-напредъ въ Малешевско, той се грижеше да се събератъ момчетата. Константинъ Бараковъ (учител), родомъ отъ село Скребатно, Хаджи Димовъ (социалистъ), фелдфебель Дачо Ивановъ отъ Княжево, братовчедъ ми поручикъ Стойковъ (родомъ отъ Гйтаниново), поручикъ Панайотовъ, родомъ отъ Търново, запасниятъ портопейюнкеръ Димитъръ Дечевъ (който бѣше заминалъ съ Давидова и презъ Гърция се бѣ върналъ), — тъзи бѣха по-интелигентните въјчетата ми, всички около 40 души.

Въ Кюстендилъ набързо тръгнахме. Дадоха ни калпави пушки, само 20 манлихери, другите мартини, сръбски пушки, на които патроните не ставаха та имахме сетне мжки. Съ мене тръгнаха Сава Михайловъ и Андонъ Кьосето съ още 25 души. То бѣше на 23 януари 1903 год., на 26 приквечеръ минахме границата при с. Сажденикъ. Времето бѣше много студено та никой не ни обезпокои. Пренощувахме въ колиби при

с. Сасътъ; турскиятъ постъ бѣше наблизу до два километра, часовоятъ ни съ бинокълъ наблюдаваше аскера, ще мръдне ли на нѣкъде. Вечеръта на 27 тръгваме въ с. Луково (Кочанско). Надъ Луково отгоре на 28 януари бѣше страшенъ студъ, носѣхме 10 товара материалъ, пушки носѣхме. Савата носѣше пушки за Гевгелийско; тѣ бѣха срѣбъски, наречени кокенки отъ името на Кока Милановичъ, който е преправилъ единъ видъ маузери. Динамитъ носѣхме около 300 килограма, машинки и пр. Цѣлъ керванъ! Само нощемъ пѫтувахме. На 29. бѣхме на върха на Голакъ, въ едни мандри. Отъ Голакъ навлѣзохме въ Малешевско, къмъ с. Разловца; най-напредъ се спрѣхме въ колибите, горе въ планината, а вечеръта отидохме въ селото. Събрахме селяните. Видѣхъ, че хората тукъ сѫ заразени отъ партизанство: Цончеви чети съ наши се преследватъ. Разбрахъ, че тукъ ще си имаме работа повече да цѣримъ населението отъ партизанство, че сетне да го приготвляваме за въстание. Огидохме сетне въ колибите на с. Митрощинци (Малешевско). Видѣхъ отъ разговори съ селяните, че тукъ хората сѫ крайно деморализувани, — гяволити, хитри, отъ всѣка дума две лъжи правятъ, взематъ оржжие и го скриватъ. Видѣхъ, че тия хора нѣма да се дигнатъ на въстание или че биха се дигнали, ако станемъ по-лоши отъ турцитѣ та вземемъ да ги колемъ. Тукъ намѣрихъ една Цончева чета, която върлуваше подъ предводителството на нѣкой си Карабиберовъ,unterофицеръ отъ армията, родомъ отъ Княжеството, форменъ разбойникъ, бившъ коцкаръ. Вилнѣеше по селата: проповѣдьтѣ му била юмрукътъ, бие селяните да му изкарватъ храна на време, да го вардятъ отъ турцитѣ. Щомъ се научилъ за настъ, заканвалъ се на селяните, че ще ги изгори, ако ни приематъ. Този „орманъ войвода“ не сѣда на трапеза безъ агне и пр., а клети селяни ядатъ хлѣбъ, пъленъ съ сламки. Азъ

му поръчахъ да се срещнемъ. Изпратихъ Дечева да го уговоря да дойде, че Сарафовъ нѣма намѣрение нищо лошо да предприема противъ него, че въстание ще става, нѣма какво вече да ни дѣли и пр. Дойде той съ голѣми предпазвания, бѣше си прѣсналъ четата въ верига (около 25 души мѣстни разбойници и коцкари, събрани отъ тукъ, и единъ писаръ). Азъ отидохъ при него: бѣха охранени, облѣчени, окичени съ къостеци, носятъ си ерифитѣ и една гайда за да се веселятъ. Азъ гледахъ да го склоня да престане да се вдъхновява отъ Цончева, а да почне друга дейност. Искахъ да му оставя нѣкои по интелегентни момци въ четата му. Той ме познава и азъ него. Той се престори, че е възхитенъ отъ всичко и отиде ужъ да доведе още нѣкои свои и не се видѣ. Веднага почналъ да говори на селянитѣ противъ мене, да интригува.

Отидохме и по други села: Русиново и Будинарци. Тука срещнахме и покойния Кръстьо Асеновъ, въ колибите на с. Спасе (Савата бѣше се отдѣлилъ за с. Нивичене). Съ него обиколихме още нѣкои села. Забелѣзахъ, че и той, ако и да бѣше отъ школата на префиненитѣ идеалисти, често си служеше съ дипчика спрямо селянитѣ, защото споредъ него два дена не можело да се живѣе иначѣ и че и други така постъпватъ. Не зная, какво впечатление правѣше туй на Хаджи Димова, който бѣше съ мене и на когото Кръстьо Асеновъ по идеи бѣше по-близъкъ. Следъ бой и грубости Асеновъ бѣрзо го обрѣщаше на приятелски тонъ съ селянитѣ, на насмѣшки и пр. За селото Владимирово нѣколко пѫти писахъ да излѣзватъ селянитѣ, защото вжtre имаше аскеръ, а селото бѣше деморализувано. Излѣзе най-сетне коджабашията, хитъръ човѣкъ, шпионинъ, сводникъ и другаръ на юзбашията. Предъ насъ се представи ангелъ: негодува противъ чорбаджиитѣ въ селото и пр. Предлагаше ни

да убиемъ нѣкои, които ужъ прѣчели на дѣлото, а въ сѫщностъ негови лични неприятели. Между туй нѣкои малешевци ни казаха, какъвъ е, и той трѣбаше да бѫде убитъ, но Василъ Поповъ се застѣжи за него, че щѣлъ да се поправи, ако го вземемъ на своя страна, а ималъ голѣмо влияние и пр. Изпуснахме го и той веднага ни предаде.

Следъ това, на 12 февруарий имахме сражение съ аскера — 150 д. близу до селото Владимирово на мѣстността Касапли. Можехме да избѣгнемъ сражението, но не искахъ, защото искахъ да покажа на тия развалени малешевци, че ние сме дошли да се биемъ съ турцитѣ, а тамъ сѫщински бой не бѣ ставалъ. Питахъ момчетата, готови ли сте за бой, и тѣ се изказаха за, макаръ че можехме да избѣгнемъ сражението. Мѣстото не бѣше особено сгодно. Взехме позиции. Бѣхме до 45 души; Късето бѣше вече се отдѣлилъ. Кръстьо бѣше съ двама другари съ насъ. Сражението се захвани около 2 часа следъ пладне и трая до вечеръта. Всички се държаха на позициите си. Турцитѣ налитаха близу и на име викаха мене. Знаеха, че ако убиятъ мене, ще бѫдатъ похвалени. Паднаха 8 момчета: Константинъ Бараковъ, тѣкмо пѣлъ съ Хаджи Димова „Прости народе мой нещастни“; Дачо Ивановъ, фелдфебель, добъръ момъкъ, и други. Трима имаше ранени. На лѣвия флангъ бѣха убититѣ. Пушкитѣ имъ бѣха негодни. Азъ пуснахъ отъ центъра други момчета съ манлихерки и ги отблъснахме. Отъ турцитѣ сѫ паднали около 50 души. Щомъ се мрѣкна, следъ като прогонихме турцитѣ и тѣ се дръпнаха отъ мѣстото си, ние веднага сѫщо отстѣпихме. Бѣше ранено едно момче, бивши разсиленъ въ представителството. Куршумътъ бѣше миналъ презъ дветѣ му рѣце. Кръстьо Лсеновъ предлагаше да го убиемъ. Азъ не се съгласихъ, и така го товарихме

заедно съ другите на конь. Отдѣлихме се на б часа разстояние, превързахме ги и ги проводихме съ още трима въ България. Тѣ стигнаха благополучно въ София и въ Александровската болница бѣше ги фотографиралъ французкиятъ кореспондентъ Лудвигъ Нодо. Следъ това се раздѣлихме съ Кръстъ Асеновъ. Почнаха около насъ потери да шаватъ въ колони. Кръстъ отиде при Савата.

VIII

Сарафовъ продължава пътя си къмъ Битолско. — Срещата му съ битолското управително тѣло. — Съвещания, какъ да се почне въстанието. — Обиколка по районите преди конгреса въ Смилево. — Сарафовъ държи насърдчителни слова по селата. — Пристигане въ Смилево.

Азъ слѣзохъ въ Радовишко, въ с. Смилянци. И тукъ малешевскиятъ развратъ бѣше се докосналъ. Ръководителъ „Гогицата“, грамотенъ селянинъ, ортакъ съ юзбашията и обирачъ на населението, той посреща, той изпраща четитѣ. При все това разбрахъ, че въ града Радовишъ все има едно управително тѣло, което може да ни усълужи. Чрезъ Гогицата имъ поръчахъ, на ръководителя Варналиевъ, да ни изпрати едно друго. Попитахъ да ни каже, съ какво може да имъ усълужимъ. Той ми назначи среща въ с. Воиславци. Това бѣше още презъ февруари. Узнахъ, че имало отъ Гарванова писмо, въ което се казва, че следъ единъ месецъ азъ ще тръбва да ида въ Битолско. Написахъ на Гарванова, че азъ съмъ решенъ веднага да замина за Битолско, гдето ще мога да взема участие въ организирането на въстанието. Описахъ му, какво е положението въ Малешевско и че тукъ ще тръбва строгость и пр., за да се дисциплинира населението. И всички момчета искаха да минемъ преко Вардара. Изпратихъ Дечева въ с. Нивичани при Савата, за да донесе отъ тамъ моя дѣлъ динамитъ, около 150

килограма (всъки четникъ си носеъше по една бомба). Савата ми прати само 60—70 килограма, а другото задържалъ. Отъ тамъ отидохме въ селото Дѣдино. Тамъ мѣстниятъ войвода Стаменъ образувалъ съ двама другари чета. Насмалко аскерътъ щѣше да ни заобиколи. Тъкмо въ зори излѣзохме отъ селото и аскерътъ влѣзе. Ходихме по селата въ Радовишко съ Стамена. Щомъ дойде Дечевъ съ динамита, тръгнахме отъ селото Дѣдино въ с. Скоруша, преденувахме тукъ, сетне на с. Липа при полите на Градешница.

Отъ Неготяно ни чакаха. Минахме на 1. мартъ 1913 Вардара, съ салове. Въ Неготино имаше мѣстенъ комитетъ та добре прекарахме. Оригинално нѣщо: ржководителътъ тукъ бѣше най-умниятъ човѣкъ, дѣдо Георги Слѣпиятъ (55 год. човѣкъ). Той бѣше излѣзълъ да ни посрещне далечъ вънъ града. Отъ тука удалихме на с. Шивецъ. Тукъ ме срещнаха ржководителитѣ отъ Кавадарци, да ме питатъ за оржжие. Съветвахъ имъ да отидатъ въ Бѣлгария да си купятъ оржжие и да си го пренесатъ сами. Така и стана. Като минахме рѣката Цѣрна, сетне излѣзохме на с. Фаришъ. Движехме се нощемъ по шосето. Отъ Фаришъ, — въ с. Никодимъ. Тукъ се срещнахме съ Петъръ Ацевъ. Сетне на Ореховецъ—Плетваръ, гдето дойдоха градските ржководители отъ Прилепъ: Петъръ Талевъ, Каанджуловъ и Тренковъ. Каанджуловъ бѣше отличенъ човѣкъ, прекрасенъ ржководителъ. Петъръ Ацевъ се указа човѣкъ съ разстроени нерви, нервозенъ. Народътъ тукъ е добъръ, непокваренъ, чистъ въ планинската частъ на Прилепско. Но ржководителитѣ не сѫ умѣли да станатъ популярни.

Следъ туй отъ Плетваръ се насочихме на Kokra въ Мориовско (въ Селячката планина). Всѫду помагахме въ агитацията на Петъръ Ацевъ, на сърдчавахме селянитѣ. Добре ни приемаха. Азъ минавахъ всѫду, по цѣлия путь

подъ псевдонимъ „Крумъ“. Отъ тукъ писахме въ Битоля, — съобщиха ни, че ще се срещнемъ въ селото Паралово. Ударихме презъ единъ чифликъ и на 9 мартъ бѣхме въ Паралово. Тукъ дойдоха Лозанчевъ и Пешковъ, — битолското окръжно управително тѣло. Приеха ни любезно. Давидовъ бѣше ни добре препоръчалъ. Почнахме да раскаждраваме върху бѫдещата акция. Азъ имъ казвахъ, че въ Прилепско не съмъ забележилъ народътъ да иска въстание. Говорихме върху начина, какъ да се въстане. Моята мисълъ бѣше, ако можемъ да ударимъ съ 10-тина хиляди души и ненадейно да нападнемъ Битоля, да завземемъ складоветъ, топоветъ, да дадемъ единъ огънъ на казармитъ. Динамитъ имахме доста. Въ Плетваръ въ Прилепско достигна една чета съ Силянъ Пардовъ на чело, състоеща се отъ 35 души демирхисарци; тѣ идѣха и носеха 100-тина килограма динамитъ за Битолско. Този динамитъ се изпрати въ Битоля, а заедно съ тѣхъ отидоха Василь Поповъ и Ив. Наумовъ. Предадоха го въ Плетваръ и на прилепското началство, а тѣ го изпратили въ Битоля. Четата на Силянъ Пардовъ съ Попова и Наумова отиде презъ Селце въ Демирхисарско и Крушевско. Динамита, който носехъ, оставихъ въ Екшису за желѣзницата.

Видѣхъ, че Лозанчевъ и др. се осещатъ слаби за такава акция върху Битоля, за каквато азъ предлагахъ. Тѣ ми казаха, че сѫ говорили съ Давидова да се раздѣли Битолско на 5 въстанически района; споредъ мѣстнитѣ географически условия всѣки районъ да действува отдельно, а въ нужда задружно. Тогава азъ изказахъ мнение да се свика конгресъ, следъ като пообиколя районите, за да видя, каква е подготовката, духътъ и пр. та да се знае, на какво да разчитаме. Указа се, че тая идея за конгресъ и у тѣхъ е била решена. Лозанчевъ дори бѣше на мнение да се почне дѣлото, — въс-

танието най-късно презъ априлий или май. Раздѣлихме се.

Ударихъ на Бродъ на р. Църна и тръгнахъ за Леринско. Бродъ е гъркоманско село. Тукъ бѣше единъ отъ леринските войводи, нѣкой си Тане. Моята чета бѣше около 25 души. Въ Паралово дадохъ нѣкои отъ по-интелигентните сили: Сипковъ отиде въ Охридско. Съ войводата Тане потеглихме въ района му. Стигнахме въ с. Сетине, гъркоманско село. Забелѣзващъ се незадоволство на първенците гъркомани и на по-поветъ спрямо цѣлата наша работа. Събрахъ селяните въ черквата, държахъ имъ речь. Най-напредъ ще държи мѣстниятъ войвода речь. Обикновено ще каже: „До сега ние работихме, ето сега дойде и нашиятъ началникъ („Крумъ“), нека и отъ неговитъ уста да чуете и пр.“ Ще се чуе отговоръ: „Море ние знаеме, оти отъ него по-големъ нема“. На 11 мартъ бѣхме въ Сетине, на 12 въ с. Баница. Въ Сетине дойдоха ржководителите отъ с. Вошчарани. Имаше една учителка, много пъргаво сѫщество; какъ бодро вървѣше съ четата! Съпроводи ни до Баница. Вошчаренското управително тѣло заедно съ Екишсу-ското бѣха центрови управителни тѣла и замѣстяха и околовийското — леринското, което се бѣше разстроило, понеже бѣха арестувани учителите. Въ с. Баница — сѫщото: пакъ се повикаха отъ 6—7 околни села управителите тѣла и пакъ въ черквата речь. Азъ главно биехъ въ своите речи на това: Свободата не се дава, а се взима, не е една ока хлѣбъ, да си го купишъ. Който ще ти я даде, дава ти я колкото иска и до кога иска. Нѣма нищо по-лесно, отколкото да си вземешъ свободата: трѣбва само да кажешъ „или ще бѣда свободенъ или ще умра!“ Па и ако искаме други да ни помогнатъ да ни се даде свобода, трѣбва да покажемъ, че сме достойни за нея. Трѣбва да покажемъ, че се възмущаваме отъ турската тирания.

Гръшни хора сме, народили сме толкова деца, та поне за децата да направимъ нѣщо. Описвахъ имъ положението на Турция — финансово и пр. Взехме имъ нощта, остава още да имъ вземемъ денътъ и пр. Предсказвахъ имъ, че турцитѣ ще палятъ, ще горятъ, но това да не ги смущава: надъ тѣзи колиби ще се въздигнатъ по-хубави кѫщи, въ които нѣма да има плаче и ридание, а веселба. „Трѣбва да оставите тия жилища, които ще напомнятъ робството. И така кѫщите ви не сѫ хубави, — живѣете съ добитъка заедно на много мѣста, не сте смѣели да си направите по-хубави кѫщи и пр.“ Не сме сами ние въ Турция, които се борятъ за свобода, има ерменци, има и турци — въ Йеменъ. Посочвахъ имъ Критъ, колко пѫти вече е въставалъ, че никоя държава — Сърбия, България, Гърция — не е получила свободата безъ въстания. Срамъ е, по-харно да не живѣемъ такива! Св. Георги и той ще ви утепа заради тая заспалостъ и т. н.

Съ покойния Папанчевъ се срещнахъ въ Баница. Отъ Баница минахме въ Екш-су, гдето бѣше ржководителъ Михалъ Чековъ. Сѫщата история. Разглеждаха се сѫдебни дѣла тукъ-таме. Нѣкой богаташъ не даль пари, — сега даваше, както бѣше случай съ Ване Граматиковъ отъ Екши-су. Той присъствуваше на събранието — то бѣше внушително — и той извади и даде 40 лири, и азъ ги дадохъ на Чекова. Тукъ оставихъ динамила. Дако Георгиевъ,unterофицеръ (отъ Разградско) и Георги Чакъровъ (отъ Разлога) войникъ, и двамата пионери, разбираха, какъ се работи съ динамитъ. На Дако възложихъ да се преобрѣче като селянинъ, да прегледа моста за да се хвърли въ време на въстанието. Оставилъ 60 килогр. динамитъ и 20—30 килограма предадохъ въ Костурско. Дойдохме въ с. Мокрени (Костурско), гдето бѣше Никола Андреевъ. Сѫщото Сетне

— въ с. Бобища и Черешница. Тукъ се срещнахъ съ Чакаларова на 17 мартъ. Сетне въ българско Блаца, сетне въ Тихолища. Всъду ставаха центрови събрания по черквите. Отъ тукъ въ Габрешъ, Смърдешъ и Косинецъ. „Ето нашия началникъ!“ — казваха на народа Кляшевъ и Чакаларовъ. — „Зашо не ви казваме нищо противъ него, както противъ Янкова?!"

Въ Смърдешъ стана сражението на 28, което, както казвате, подробно Ви е описано отъ Кляшева. Хубаво сражение! Само единъ се рани. Отъ Смърдешъ излизахме, обиколихме планината Въмбель и се върнахме пакъ въ Смърдешъ на 30 мартъ вечеръта, за да насърдчимъ селяните и да ги пратимъ да се оплакватъ. Отъ Смърдешъ потеглихме за Кономлади.

Въ това време получихъ писмо отъ Лозанчева, въ което ми съобщаваше, че Давидовъ загиналъ. Това бъше голъмъ ударъ за мене. Канѣше ме да тръгна за Смилево заедно съ Пандо Кляшевъ и съ Чакаларова на конгреса. Отидохме въ с. Арменско, — и тамъ събралие. Презъ с. Буфъ на първия день на Великденъ дойдохме въ с. Германъ (Горна Преспа). Войводата Коте бъхъ повикалъ да се срещнемъ, и той ни предаде. Съ време се измъкнахме въ с. Любойно. Отъ тукъ — въ с. Златари, гдето се видѣхъ съ Панайотова. Арсова не видѣхъ, бъше отишель по пушки долу по езерото съ Сотиръ Олчевъ. Олитахме и тукъ военната маневра: въоружени златарци действуваха противъ смилевци. На 9 априлий въ Смилево цѣлото село излѣзе да посреща. Груева го нѣмаше още. Следъ 4—5 дена дойде и той. На 13—14 априлий пристигнаха Лозанчевъ, Пешковъ, Георги попъ Христовъ, Сугаревъ и др.

IX.

**Сарафовъ на Смилевския конгресъ. — Последствия на со-
лунския атентатъ. — Членоветъ на генералния щабъ на
въстаниците по обиколка.**

31. януарий.

Безъ да чакаме всички делегати открихме първото заседание въ частна къща.

Конгресътъ се откри на 17 априлий. По мое предложение, Груевъ, като най-старъ работникъ въ виласта и като тукъ що пристигналъ отъ Солунъ па и като делегатъ на централния комитетъ, биде избранъ за председателъ на конгреса. Въ бюрото влѣзоха: Георги попъ Христовъ, секретарь, и Параскева Цвѣтковъ (род. отъ Плѣвенъ, учит. въ Битоля, районенъ четникъ отъ Гяватколъ) пакъ за секретарь. Разисква се напредъ, кога да бѫде въстанието. Крушевскиятъ представителъ Каревъ и Петъръ Ацевъ отъ Прилепско възразяваха, че не били готови, че ако не имъ се дадатъ пушки и др. не могатъ направи нищо. Но въпросътъ за въстанието се счете решенъ по принципъ та нѣмаше какво да се говори.

АЗъ говорихъ, че въстанието сега се налага на организацията поради авантюрата на Цончева. Сега сж спрѣли гурбетчиите и пр., та вече въстанието негласно е обявено въ битолския виластъ. То е цѣло престъпление, да се вдига въстание неприготвено, но следъ като сж увеличени четитъ, спрѣни хората, сега сами да курдисваме реакция — не може, трѣбва да се иде напредъ. Изказваха се надежди, че България нѣмала да стои мирна, щѣла да се намѣси и пр. АЗъ заявихъ, съ такива надежди да не се хранятъ, зная положението въ България, никаква война нѣма заради нась да се отвори, ами да си направимъ смѣтка, щото тая работа да я почнемъ и изнесемъ на своите плещи докато падне

снѣгъ. Намѣса нѣкаква безсъмненно ще има отъ страна на силите, но не вѣрвамъ, че ще има въоружена намѣса.

Пристъпи се да се опредѣли, какъ ще се въстава разпределълиха се моралнитѣ боеви сили и какъ ще се води въстанието. До тогава властъта бѣше съсрѣдоточена въ градските началства, разпорежданията излизаха отъ градовете, а четитѣ ги изпълняваха. Сега се реши да се съсрѣдоточи властъта въ рѣжетѣ на горските началства, — нелегалнитѣ сили. Въ градовете оставаха само бюра за да правятъ покулки, да даватъ сведения и пр. Въ Битоля се оставилъ едно окръжно бюро. Върховната властъ надъ боевитѣ сили се предаде въ рѣжетѣ на единъ главенъ щабъ, който се избра съ явно гласоподаване: Груевъ, Сарафовъ и Лозанчевъ. Замѣстници се избраха съ тайно гласоподаване: вмѣсто Груева — Георги п. Христовъ; Петъръ Ацевъ вмѣсто Сарафова и Лазаръ п. Трайковъ вмѣсто Лозанчева. Следъ това се раздѣлиха районнитѣ рѣководители (Има ги напечатани), Едновременно азъ заедно съ покойния Д. Дечевъ изработихъ въстаническия дисциплинаренъ уставъ. Прочете се въ конгреса и съ малки поправки се одобри. Опредѣлени сѫ тукъ правата и длъжноститѣ на въстаниците, на районнитѣ началници, на горските тѣла, на щаба. Предвидени сѫ и наказания.

Военнитѣ сими се разпредѣляха на: въстанници, десетници, войводи, горски районни началства и главенъ щабъ.

Стана въпросъ за датата на въстанието. Следъ дѣлги разисквания реши се, щабътъ да опредѣли деня на въстанието като влѣзе въ споразумение съ Ц. К. и съ другитѣ революционни окръзи (солунски, скопски, одрински).

Разисква се за начина, какъ ще се води въстанието.

По тоя въпросъ имахъ азъ думата като най-вещъ въ тая работа, и всички мои предложения се одобриха: реши се въстанието да се води чисто партизански; въ всъки районъ да се разпределятъ силите на малки чети отъ 30 до 50 души. Щомъ си отидатъ горските началници въ районите си, да си избератъ нужното количество войводи споредъ количеството на силите, съ които разполагатъ. Тия войводи тръбва предварително да прекаратъ единъ курсъ военно обучение. За тая цель изпратихме: Дечева — да обучава демирхисарските, кичевските и битолските войводи; Стойкова — охридските; подпоруч. Тодоръ Христовъ — крушевските; подпоруч. Панайотивъ — ресенските и преспанските; фелдфебела Поповъ — костурските; Папанчева, запас. подпоручикъ, — леринските.

За тоя курсъ азъ написахъ малка инструкция, отъ която инструкторите получиха по единъ екземпляръ въ преписъ.

Реши се, щото всъки войвода, следъ като прекара курса на обучението, да си вземе четата, да си избере десетници, да ги обучи и сетне да поупражни четата; да имъ се прочете и въстаническия дисциплинаренъ уставъ. Съветвахъ всъки пътъ да гледаме ние да нападаме, да изненадваме, а настъ да не изненадватъ. Щомъ се извърши известно нападение, веднага да се пръскатъ, за да могатъ да се хранятъ по-лесно и да се избъгватъ катастрофи. Близките чети да отиватъ на помощь, щомъ нѣкоя чета завърже сражение. Протоколите сѫ писани безъ шифъръ и се намиратъ у Татарчева и Матова тукъ.

Презъ време на конгреса стана атентатъ на банката въ Солунъ. Никакъ не очаквахъ такова нѣщо. Знаехъ, че тѣ ще чакатъ момента въ споразумение съ Гарванова и Дѣлчева. После се узна, че причината била, че щѣли

турцитъ да копаятъ тамъ, да правятъ газопроводитъ, та щъло да се открие. Отъ друга страна ржководителитъ на тоя комитетъ не довърявали на Гарванова и съдружие, като ги съмѣтили дори способни на предателство по отношение на тѣхното предприятие.

Следъ този атентатъ помислихме, че работата е почната и че ние сме останали назадъ. Солунъ вече се губѣше като центъръ и за това оставаше щото всѣки окръгъ да се грижи за себе си. За това и нашитъ решения станаха съвсемъ самостоятелно: никому и не дойде на умъ да каже да се изпратятъ нашитъ решения на одобрение на Ц. К. Та Груевъ нѣмаше и да зачете никакъвъ Ц. К. сиречь Гарванова. Писа се, изпрати се човѣкъ отъ Битоля въ Солунъ, та се съобщиха решениета на конгреса. Д. Мирчевъ бѣше останалъ неарестуванъ въ Солунъ, крепѣше се. Съобщи се и на градоветъ, че тѣ оставатъ само бюра и пр. Дяконъ Тома изпратихме въ София съ протоколитъ, съ въстаническия дисциплинаренъ уставъ и др. да ги предаде на представителитъ Матовъ и Татарчевъ.

Следъ това ние (щабътъ) трѣбваше да тръгнемъ да посетимъ районитъ, та заедно, съгласно съ условията въ всѣки районъ, да изработимъ съвместно съ районното началство подробенъ планъ на въстанието. Азъ и Груевъ обиколихме (Лозанчевъ бѣше отишель въ Битоля) северните райони. Най-напредъ право въ Брѣжани, въ Охридско (въ срѣдата на месецъ май). Срещнахме се съ Узунова и съ други мѣстни войводи; уредихме нѣкои спорове и неуредици въ четитъ. Имаше мнение, Охридско да не въстава, защото сѫ близу до арнаутитъ та може да пострада. Но самитъ въ Охридско искаха да въстанатъ, па и ние мислихме, че и ако не въстанатъ, пакъ турцитъ нѣма да ги пощадятъ и че най-напредъ ще имъ прибератъ оръжието. Подиръ това

обиколихме Кичевско. Също така обмислихме за въстанието. Направихме дори и една маневра: охридските бѫдещи селски войводи отъ една страна, командувани отъ Стойкова, и кичевските и демирхисарските, отъ друга, командувани отъ Дечева, формирани въ две чети, се удалиха между с. Юдово и с. Габраво, на местността между Горна и Долна Копачка.

Минахме сегне пакъ въ Демирхисарско и въ с. Пространи за пръвъ път се срещнахме съ Петър (Пере) Тошевъ, който бѣше дошелъ отъ България. Той бѣше амнистиранъ и бѣше тръгналъ съ кираджии и съ паспортъ отъ София. Съ Лозанчева бѣше тръгналъ на среща ни. Нашата чета, „щабна чета“, въ която влизаха около 20 души отъ моята чета и отъ Давидовата, я командуваше Дечевъ, когато бѣше при насъ. Задържахме Тошева при себе си. Бѣше дошелъ окураженъ, бѣше на мнение, само малко по-късно да стане въстанието. Pere Тошевъ ми каза, че Начевичъ се билъ нагърбиль съ едно посрѣдничество между насъ и портата, но че отъ тая работа нищо не станало. Често пъти четиримата ние разговаряхме, какъ да се води въстанието. Азъ все си бѣхъ на мнение, че тръбва да се нападне Битоля, макаръ и съ тия 500—600 души, съ които разполагаме, а Лозанчевъ и Груевъ бѣха противъ това, защото нѣмало хора, способни да водятъ борба въ града; П. Тошевъ одобряваше, само ако ще имаме на разположение 500 килограма динамитъ, нѣщо невъзможно. Отидохме сегне въ Крушевско и тамъ заедно съ крушевското горско началство — Каревъ, Тодоръ Христовъ, Ив. Наумовъ — опредѣлихме плана на въстанието. Събранието бѣше близу при село Зашле. Изравнявахме дребни препирни и др. Върнахме се пакъ въ Демирхисарско и надъ селото Брѣзово се срещнахме съ Йорд. Пиперката. Тукъ съ Паскова обсѫдихме плана на въстанието.

Върнахме се въ Смилево. За датата на въстанието пръвъ пътъ заговорихме надъ селото Бабино (Демирхисарско) съ Лозанчева, Тошева и Груева на 1 юни. Бъха паднали въ туй време много четници, бъха стаяни доста сражения. Тъкмо бъхме получили известие за избиване на цѣлото районно ржководително тѣло въ Леринско, именно въ с. Баница, гдeto бъха избити Папанчевъ и Вас. Поповъ. Въ това време бъше убитъ Петър Таневъ въ с. Крапешница, поручикъ Цвѣтковъ бъше убитъ при Могила, въ Костурско. Селото Смърдешъ бъха го изгорили и пр. Подъ впечатлението на тия известия и да не би турцитѣ да изпреварятъ — бъха тукъ-таме вече предали по нѣкоя пушка — решихме въстанието да се обяви на 6 юлий. Пере Тошевъ бъше все за туй, да се позакъснѣ още, защото българското правителство искало да почака до къмъ края на августъ, поръчало било не знамъ какви си материали и пр.

Отидохме въ Ресенско. Покойниятъ Славейко Арсовъ не бъше съвсемъ вникналъ, какъ ще се води въстанието: той мислилъ отъ 900 души въоружени селяни да изкара само до 150 души въ гората. Разправи му се, че трѣбва всички да дигне. Даде му се планъ, какъ да нападне града Ресенъ. Груевъ много нѣщо очакваше отъ Арсова, но азъ го видѣхъ, че не ще бѫде способенъ. Имаше много оплаквания противъ Арсова заради женски работи и др. Искаха да се замѣни съ Кокаревъ. Азъ имъ казахъ, че до сега като сте търпѣли, сега е късно, преди въстанието. Незадоволнитѣ ги арестувахме, наказахме и пр. Почти на сила го оставихме тамъ. Азъ всичко туй извѣршихъ. Тука, въ с. Кривени, ни дойде презъ Битоля писмо отъ София, въ което се съобщаваше, какъвъ разговоръ ималъ Матовъ съ ген. Савовъ въ София. Савовъ му

биль казалъ, че кжде септемврий ще бждъла готова България, щомъ не е възможно да се отложи въстанието. Тръба да кажа, че на отиване отъ София азъ ходихъ при Паприкова и му казахъ, че отивамъ въ Македония, че тамъ ще има движение. Паприковъ ми каза да се отложи, ако е възможно до месецъ май. Разбрахъ, че той се изказваше въ смисъль, че България може да воюва. Въ Кривени ние бѣхме решили, подъ впечатлението на писмото отъ София, да се отложи въстанието. Така и съобщихме въ Битоля. Пере Тошевъ заяви, че ще си отиде въ Прилепско, и замина. Тогава отидохме въ Преспата, гдето се срещнахме съ Кокаревъ и Ангелъ (Андреевъ) Преспански, когото бѣхме произвели войвода инсанкътънда. — Тука сѫщо. Подгони ни аскерътъ въ с. Брайчино, гдето единъ циганинъ ни предаде. Хвърлихме по нѣкоя пушка и се измъкнахме. Въ Преспата бѣхме само азъ и Груевъ. Лозанчева бѣхме оставили въ Смилево да води кореспонденцията. Отъ тамъ заминахме къмъ Костурско. Костурчани бѣха вече готови за въстание, почти бѣха го започнали, защото положението тамъ бѣше нетърпимо. Отъ тукъ отидохме въ Леринско. Георги попъ Христовъ бѣше въ Леринско вмѣсто Папанчева. Той бѣше далечъ та не можеше да дойде, и азъ му оставилъ писменни инструкции за моста при Екши су, какъ да нападнатъ треноветъ и пр..

X

Груевъ и Сарафовъ решаватъ датата на въстанието. — Протестно писмо до консулитъ. — Дейността на Сарафова следъ 29 юлий. — Решение за демобилизация. — Събиране на оръжието. — Сарафовъ следъ разни премеждия се завръща въ България.

Получи се известие, че имало сражение надъ с. Цапари, че имало 10-тина жертви и че между тѣхъ билъ убитъ и Лозанчевъ. Бѣха почнали нѣкои и да се пре-

даватъ. Поради всичко туй на 1 юлий надъ село Буфъ, отгоре въ корията, като поговорихме азъ и Груевъ по въпроса за датата на въстанието, решихме ние двамата въстанието да се дигне на 20 юлий. Това решение веднага го съобщихме на Петър Ацевъ въ Битоля да го съобщи въ София и Солунъ. Лозанчевъ още не знаеше за туй решение. Отъ тукъ ударихме презъ Преспата назадъ въ с. Златари, Ресенско, гдето намѣрихме здравъ и живъ Лозанчева. Той напълно одобри решението. Въ село Болно (9 юлий) заедно съ Лозанчева написахме едно кратко съобщение до всички районни началства, — кратко, написано съ шифъръ, подчертано (имахме една обща щабна азбука съ цифри), а именно, че въстанието е опредѣлено за 20 юлий.

Отъ тукъ заминахме за Леорѣка и седне въ Бѣщица, въ така наречената мѣстност Нѣна-брница. Почнахме на 15 юлий да пишемъ подробни окрежни, въ сѫщностъ азъ ги писахъ, до районните началства и едно кратко възвание до народа, което районните началници трѣбаше да прочетатъ. Това всичко бѣше написано, трѣбаше да се литографира. Удари единъ дѣждъ. Слѣзохме въ с. Бѣщица и въ кѫщата на чорбаджията Илия ги литографирахме. Илия ме питаше: „Що работите, господинъ Сарафовъ?“ Азъ му казахъ, че скоро ще чуе. Съ бѣрзи коне ги разпратихме всѣкажде. Въ подробното окрежно се указваха начините за водене на борбата, да не се разпуштатъ хората по селата и домовете си безъ наша заповѣдь и др.

Деньтъ наближи. До 19 юлий седѣхме въ Бѣщица. На 20 заранъта бѣхме надъ Смилево отгоре. Решихме щабътъ да вземе участие при едно нападение въ Смилево.

Въ Смилево, следъ като турцитъ бѣха отблѣснати, остана тамъ Груевъ, азъ пъкъ решихъ съ щабната чета

и съ щабното знаме (правено въ Битоля на комитетска съмѣтка) да отида въ Охридско, понеже тамъ бѣха почнали да горятъ селата. Преди туй написахме съ Груева едно протестно писмо до консулитетъ въ Битоля. Пратихме напечатани бланки въ Битоля, да го преведатъ на французки. Въ протеста се слагаше всѣка отговорност отъ насъ; заявявахме, че ще се връща на турцитѣ, които горятъ селата, съ сѫщата монета. Писахме и едно писмо до управлението на желѣзниците въ Солунъ. Азъ тръгнахъ за Охридъ на 28. юлий, като писахъ до горското районно началство въ Ресенско и Демирхисарско да дойдатъ съ по 200 души — 400, въоружени съ пушки, и съ по 200 въоружени съ стъкири и търнокопи, та съ една сила отъ 800 души да нахълтамъ въ Охридско и да горя турски села. Въ Демирхисарско въодушевлението бѣше голѣмо. Арсовъ не се яви ни съ единъ човѣкъ. Демирхисарци дойдоха само съ 50—60 души, така че въ с. Брѣжани азъ имахъ всичко 150 заедно съ охридски чети. Турцитѣ ни узнаха и ни нападнаха. Ние дадохме отпоръ и турцитѣ, до 1000 души, се отдръпнаха. Дадоха нѣколко жертви, поискаха да запалятъ селото. Това бѣ на 30 юлий, но не успѣха; после, на 10 августъ го запалиха.

Като нѣмаше тѣзи сили, които изискахъ, и понеже бѣше опасно да се съсрѣдоточатъ всички охридски сили на едно място, дадохъ имъ наставления, какъ да отстѫпватъ. Между туй крушевчани ме питаха, какво да правятъ, когато наближи войската. Съветвахъ имъ да не чакатъ войската да превземе града Крушево отъ тѣхъ. Върнахъ се отъ Охридско да видя, какво се върши кѫде Крушево, върнахъ се въ Демирхисарско. Топове се слушаха и съобщаваха, че Крушево е цѣлото изгорѣло. Намѣрихъ Дечева, който бѣше прикомандированъ въ Демирхисарско къмъ горското районно началство. Дойдоха

въ с. Велмевци и крушевските районни началници. Мъмрихъ ги, защото съ време не съ изпразнили Крушево и защо не си взели потръбните материали та забравили дори и соль да си взематъ.

Следъ нѣколко дена маяне и отъ Охридско пакъ дойдоха обезпокойтелни сведения и пакъ тръгнахъ за Охридско. Намѣрихъ групираны около 100 души надъ с. Слатина на едно място, други имаше около 300-400 души надъ село Туря, на разстояние два часа отъ Слатина. Предписахъ да дойдатъ и тѣзи та съ всички сили да нападнемъ войската, която идѣше да гори Брѣжани. Явиха се, но вмѣсто сѫщата нощъ явиха се на другия денъ, когато вече се издигаше димъ надъ селото Брѣжани, което отстоеше отъ нась 4 часа. Отидохме презъ Мряморецъ на Туря, за да успокоимъ малко семействата, които се бѣха събрали тамъ отъ Малесията, отъ изгорените села и др. Четниците се сбраха тамъ, държахъ имъ речь, да не се отчайватъ, да се държатъ още, че отъ пепельта на тия колиби ще изникне свободата. Бѣше 10 августъ, вече слана тукъ-тамъ падна, студено стана. Малки деца имаше. . . Денемъ трѣбва да вариятъ тишина, децата да не пискатъ. . .

Отъ Туря отидохъ въ Бѣлица — Кичевско. Викахъ тамъ войводата Арсо, (когото преди 15 дена сега убили турцитѣ въ с. Подвисъ). И на него давахъ наставления, да не харчатъ патроните на вѣтъра и др. Слѣзнахъ въ селата Пространи, Велмевци (Демирхисарско). Тукъ дойдоха охридските началници Кецкаровъ, Чакъровъ и Лазаръ Димитровъ (Л. Димитровъ бѣше боленъ). Говорихме, какъ да се помогне на хората въ Охридско, че гладъ бѣше захваналъ, защото турцитѣ изгорили водениците та трѣбваше да се праща храна отъ Демирхисарско и да се донася да се меле жито въ демирхисарските воденици. Слѣзохъ въ с. Слоещица на почивка.

Това село е удобно. Писахъ Груеву да се срещнемъ. Рисувахъ му въ мрачни бои положението, главно защото нашитѣ хора не държатъ както трѣбва нападателно поведение. Дойде Груевъ съ Сугарева. Решихме, какви мѣрки да се взематъ противъ тия, що се разколебаватъ, се предаватъ. Преди това въ Смилево Груевъ и Сугаревъ на 14. августъ бѣха нападнати отъ турцитѣ. Азъ отидохъ на помощъ, но късно, бѣха вече напуснали селото, а то бѣше изгорѣло и бѣха се настанили на Нинаорница. Отидохъ въ с. Вирово, приготвихъ хлѣбъ и имъ изпратихъ. Дойдохъ на Нина-орница. Следъ тая среща решихме да се продължава работата. Отидохъ въ Слоещица, отъ гдeto наредихъ да имъ се изпраща храна. Понеже турцитѣ знаеха, че азъ съ щаба съмъ въ Демирхисарско, не се решаваха да настѫпятъ веднага, ами едвамъ на 17. августъ отъ Смилево потегли аскеръ до 15—16 хиляди души отъ нѣколко страни. Отстѫпвяхме полека съ малки престрелки. Едно нощно нападение направихме, колкото за суматоха. Турцитѣ се отдръпнаха после и се спрѣха при с. Сълби, азъ пакъ слѣзохъ презъ Велмефци въ Крушевско. Имаше вече колебание тукъ, мнозина четници напустиха. Тукъ пакъ окурявахме; постепнаха пакъ четитѣ. Въ с. Цѣръ, което бѣше изгорѣло, ободрихме малко селянитѣ. После презъ Брѣзово отидохъ въ с. Бабино, гдeto на 30. августъ ненадейно имахме сражение. Насмалко щѣха да ме хванатъ живъ въ селото. Карадулътъ се дръпналъ, аскерътъ навлѣзълъ. Съ конь се измѣкнахъ; четата бѣше вече излѣзла. Въ сражението не дадохме жертви освенъ ранени два-трима. Вечеръта слѣзохме въ Слоещица, пакъ заобиколихме на горе въ Голѣмо Илино, Малко Илино (Демирхисарско). Тамъ бѣха дошли охридски чети, голи, гладни та имаше споръ за храна. На 9. септември пакъ се срещнахме съ Груева и Лозанчева надъ селата Слоещица и Вирово. Тѣ бѣха тамъ съ Смилевскитѣ чети.

Тукъ по мое предложение, като видѣхме, че въ България владѣе мъртвило, намѣрихме за добре нѣкой отъ нась да замине за България, да посъживи тамъ дано се трогнатъ малко. Другаритѣ предлагаха азъ да ида, но категорично отказахъ и предлагахъ Груева, но и той не рачи, и така остана. Тогава написахме писмо до българското правителство: изрисувахме положението и го подканяхме въоружено да се застѫпи, като увѣряввхме, че можемъ още да задържимъ, въ случай на война, до 5—6 хиляди свои въоружени хора. Писмото се изпрати до секретаря на агентството въ Битоля Кожухаровъ, и той го препратилъ въ София. Тогава се получи писмо до щаба, до Груева, че Татарчевъ ходилъ въ Евксиноградъ и че щѣлъ да държи заплашителенъ тонъ и пр. Азъ предлагахъ да се обмисли, какъ ще се демобилизира и какъ ще се легализира цѣлата маса народъ, компромитиранъ предъ властите.

На 17 септемврий дойде една цѣла дивизия и ни заобиколиха въ с. Боища съ голѣма сила. Ние излѣзохме на Бигла, взехме позиции. Фланговете ни отстѫпиха, ние се залостихме въ гората въ едни храсти — и на 20 крачки покрай нась войската мина. Подиръ това заминахме пакъ за Смилевската кория и тукъ вече решихме, на 19 септемврий, какъ постепенно да демобилизираме и какъ да спасимъ оржието. Отъ писмото до българското правителство вече не чакахме резултати. Мое мнение бѣше, вместо хората да ни напускатъ и да бѣгатъ, по-добре е по команда да бѫдатъ разпушнати. И консулитѣ ни даваха куражъ така да стане. Решихме на партиди — на партиди да ги разпушчаме, следъ като приберемъ оржието. Азъ се ангажирахъ това да сторя въ долните райони, гдето не бѣха стѫпвали Груевъ и Лозанчевъ, а именно въ Преспа, Костурско, Леринско, Мориово, Прилепско. Груевъ и Лозанчевъ пѣкъ да отидатъ по северните райони, гдето

азъ се движехъ. Заявихъ имъ, че следъ това ще замина за България. Писахме на представителството въ София, — азъ го направихъ, че ние, както сме мобилизирали, така ще и демобилизираме. Изказахъ имъ още, че ние не сме сломени, че градоветъ сж още здрави и че отъ градоветъ тръбва да чакаме възраждане на организацията и засилване. Следъ това се раздѣлихме.

Обаче приятелитъ после вмѣсто постепенно веднага топтанъ дали свобода, кой както знае да прави. И така въ Демирхисарско се предадоха всички пушки. Груевъ прибра смилевските пушки. Арсовъ скоро потегли следъ мене и бѣ оставилъ хората, които сж заравяли пушките, тамъ. Минахъ презъ Ресенско до Златари заедно съ Арсовъ. Сетне азъ ударихъ въ Преспата до с. Сливница. Никой вече не идва при насъ; отъ Брайчино, Любойно, Германъ хората си предали оръжието, водителитъ си отишли. Едвамъ намѣрихме единъ човѣкъ да ни донесе хлѣбъ. Нѣмаше какво и да се спасява. Въ с. Буфъ още се държала четитъ. Тамъ извикахъ Георги попъ Христовъ и той демобилизира. Бѣхме предадени отъ единъ цинцаринъ и стана сражение, въ което загина гимназистъ Константиновъ (отъ с. Зарово). Измѣкнахме се благодарение на мѣглата. Сетне стигнахме въ с. Търсъе и Неретъ. Тукъ групирахме леринските чети, отъ които трѣбаше да се приbere оръжието. Селянитъ се убѣдиха, че нѣма нищо да имъ стане. Казвахъ имъ, че консулитъ гарантирали, че ще има едни реформи (Мюрцщегскиятъ) и др. Тъкмо прибрахме пушките — ето аскеръ. Страшно положение. Дигнахме пушките подъ конвой, а селянитъ ги отдѣлихме на страна, да не видятъ, кѫде ще отнесемъ пушките. Слава Богу, аскерътъ мина, не дойде. Писахъ въ Костурско единъ началникъ да остане въ Костурско, а другитъ може да излѣзатъ. Слѣдъ това въ Мориовско (къмъ селото Лаченъ) Георги попъ Христовъ тръгна съ пушките къмъ

Търсъе, да ги прикрие. Тукъ въ една кория, на ранта на 1—5 октомврий, ни откри единъ дърваринъ турчинъ и дойде войска. Ние бъхме 15 души, щабната четичка. Ние напредъ, тъ подиръ настъ. Като се изкачихме горе, вече падна нощниятъ мракъ, измъкнахме се. Умора голъма!

Бъхме излъзли дори на Вичъ. Минахме презъ нощта въ с. Котуре. Тукъ намѣрихъ наши хора, които бъхме пуснали преди 4—5 дена: обръснали се, наредили се, та и ние не ги познахме. Разказваха ни, че се явили предъ пашата (военния) въ Леринъ: „Где бъхте бре момчета?“ „Бъхме комити“ — отговорили. „Зашо“ — „Комитите ни излъгаха“ — „Где сѫ ви пушките?“ — „Сарафовъ ни ги взе“. „И нищо не ни сториха“. Дадоха ни всичко, дадоха конье за цѣлата чета, и ние влъзохме въ гората надъ селото Неволяне (близу до Леринъ). Тукъ денувахме. Поръчахме за конье въ с. Котуре; и тукъ яхнахме коньетъ та въ с. Сетине. Бъхме около 20 души, кавалерия, минахме презъ желъзопътната линия и презъ цѣлото Леринско поле. Имаше наблизу и чадъри войски, но не се обадиха. Отъ Сетине стигнахме въ Мориовските планини, на северъ, и тамъ намѣрихме четитъ съ единъ отъ войводите, Леко Банички. Това бъше на склоновете на Ниджа планина. На 5 октомврий валъше снѣгъ. Достигна Гъорчо съ костурски чети и др. на брой около 150 души та се събрахме до 300 души.

Бъше вече късно за Гъорчо да извърши нѣщо съ динамика на моста при Екшиису. Четитъ се обезоръжиха. На Лазаръ попъ Трайковъ дадохме наставления, какъ да обезоръжи четитъ и пр. Той бъше раненъ. Ние следъ това продължихме пътя си и достигнахме съ малки премеждия българската граница.

СПОМЕНИ
на
ИВАНЪ ГАРВАНОВЪ

ПРЕДГОВОРЪ

Ив. Гарвановъ, родомъ отъ Стара Загора, случайно попада въ македонски срѣди, става учителъ по физика и математика въ солунската българска гимназия, когато тукъ цѣлата българска интелигенция включително и съ по-възрастните гимназиялни ученици вече бѣше страстно увлѣчена отъ идеята за освобождение на Македония, най-силно подхранвана тогава отъ вѫтрешната революционна организация. Гарвановъ, по природа отзивчивъ и горещъ патриотъ, не можалъ дълго да стои на страна, да не вземе деятелно участие въ народното дѣло. Твърдъ и решителенъ по характеръ, той изведнажъ изцѣло не се подава на революционната пропаганда, а самостоително обсѫжда рисковетѣ и последствията отъ едно преждевременно въстание и намира, че трѣбва да се върви къмъ целта по-бавно, да се подготви почвата преди всичко чрезъ културно-просвѣтителна работа. Затова въ противовесъ на революционната организация той съ група съмишленици основава културна организация „Братство“, на която застава на чело. Веднажъ възприелъ да служи на една висша цель, Гарвановъ безъ колебание неустрѣшимо се хвърля въ борбата, безвъзвратно вече предаденъ на македонското дѣло. Предъ видъ на общия идеалъ, надали самъ Гарвановъ отначало е предвиждалъ, че пжтищата на „Братството“ и на революционната организация така ще се кърстосатъ, щото неминуемо да изникне между тѣхъ борба не само за лървенство но и борба на животъ и смърть. Отначало „принципниятъ“ конфликтъ между последователитѣ на дветѣ

течения скоро се изостря до безогледна лична вражда, благодарение и на лични амбиции, а немалко и на лични недорозумения, които въ такива случаи обикновенно се приема съвсътъ. Честолюбивият Гарвановъ все по-вече и по-вече се увлича въ борбата съ централистите, и когато тя достига почти до умопомрачение, той се вразумява, и отъ Савель, който бъ подгонилъ неофитите на революционната организация, се преобръща въ ревностенъ Павелъ, апостолъ на революционната идея. Стечението на обстоятелствата, а именно арестуването на членовете на централния комитетъ въ 1901 г. налага, щото Гарвановъ да застане на чело на организацията и да поеме като председателъ на централния комитетъ ръководна роля. Въ това си качество Гарвановъ ускорява събитията до тамъ, че самъ да настоява да се вземе решението за повдигане народно въстание презъ 1903 година.

Какъ сж се развивали събитията въ Македония, въ които е взелъ деятелно участие Ив. Гарвановъ, въ подробности се вижда отъ спомените му, които азъ, възползулъ се отъ кратковременното му пребивание въ София презъ май 1906 г., можахъ по личното му разказване да запиша. За жалост Гарвановъ не успѣ да ги изкара до край, защото поради едно известие, което го принуди внезапно да замине, срещитъ ни се прекъснаха. Така остана недоизказана последната, много интересна част отъ спомените му за събитията непосрѣдствено преди и презъ времето на тайния „македоно-одрински конгресъ“ на 2—4 януари 1903 г. въ Солунъ, когато бъ предрешено Илинденското въстание. А тогавашната дейност на Гарванова има съдбоносно значение по въпроса за въстанието. Въ последствие азъ се сдобихъ съ оригиналния протоколъ на това историческо заседание (въ сградата на солунската българска гимназия) на централния комитетъ съвместно съ делегати отъ Македония и Одрин-

ско та можахъ да го обнародвамъ въ „Вестникъ на вестниците“ отъ 2 августъ 1918 година, издаденъ по случай на 15-годишнината отъ Илинденското въстание. Сътамъ неизлишно, като важно допълнение къмъ изложениетъ по-долу недовършени спомени на Гарванова, да дамъ тукъ цѣлото съдържание на този протоколъ:

„Централниятъ Македоно-Одрински комитетъ, като взе предъ видъ особеното положение на страната, изключителните условия, въ които се постави Организацията следъ провъзгласеното отъ Върховния македонски комитетъ Джумайско-Петричко въстание, като съобрази, че Организацията грози опасностъ отъ нови опити за въстание, опустошаване и деморализиране нови райони; като взе предъ видъ изявеното желание отъ нѣкои райони за едно общо съвещание, и най-сетне като взе предъ видъ и разположението и интересътъ на европейската дипломация къмъ народното ни дѣло, реши да свика конгресъ отъ представители на окръжните и по-важни околовийски райони за обсѫждане на всичко това. На конгреса присъствуваха: членовете на Централния комитетъ Иванъ Гарвановъ, Спасъ Мартиновъ и Димитъръ Мирчевъ; двама насъкоро освободени и заслужили дейци на народното дѣло — Христо Коцевъ и Тодоръ Лазаровъ, и представители отъ дванадесетъ района: отъ цариградския Никола Петровъ, отъ одринския Велко Думевъ, отъ сѣрския Лазаръ Димитровъ, отъ кукушкия Влаховъ, отъ солунския Иванъ Сапунаровъ, отъ гевгелийския Хърлевъ, отъ воденския Димитъръ Занешевъ, отъ велешкия Пейковъ, отъ скопския Ганчевъ, отъ струмишкия Ингилизовъ, отъ битолския Лозанчевъ и отъ радовишкия Георги Варналиевъ. Отсътствуваха поканените представители отъ Щипъ и Тиквешъ, първиятъ защото властъта попрѣчила на идеята, а вториятъ защото е билъ арестуванъ. При всич-

ката голъма важност и значение на конгреса, Централният комитет не можа да извика представители и отъ други райони поради голъмата бдителност на полицията и възможната опасност отъ откриването му.

„Конгресът въ горния си съставъ почна заседанието на вторий януарий 1903 година въ деветъ и половина часа преди пладне, откритъ отъ господина Иванъ Гарвановъ, който се избра за председателъ, а за секретаръ се опредѣли Димитъръ Мирчевъ.

„Поради тѣсната връзка и зависимостъ на всички предстоещи за решаване отъ конгреса въпроси съ въпроса за едно близко въстание, по общо желание на членовете председателът поиска, всѣки представителъ да изложи състоянието на всѣки районъ, отъ гдето да се сѫди по-нататъкъ за въпроса за въстанието.

„Следъ това председателът поставилъ на разискване въпроса: трѣбва ли да има въстание на пролѣтъ? Сериозни и дълги разисквания се почнаха отъ страна на всички членове, разкриха се и се обсѫдиха всички страни на въпроса. Разискванията продължиха и на другия денъ, 3 януарий. Следъ като се намѣри въпросътъ напълно изчерпанъ, пристъпилъ се най-сетне къмъ гласуване, и всички единодушно гласуваха въ положителенъ смисълъ. Това стана на 3 януарий, на единадесетъ часа и двадесетъ минути преди обѣдъ, минута свещена и сѫбоносна за единъ петвѣковенъ робъ. Дано тя, изходеща отъ мрачното минало, озари бѫдещето съ щастие на страдалческия народъ! Това бѣ общъ сърдеченъ кликъ на членовете, които решаваха сѫдбата на народа. Разискванъ и въпросътъ, какво трѣбва да бѫде въстанието, частично или повсемѣстно-стратегично, реши се да стане повсемѣстно-стратегично. Направи се още единъ прегледъ на действуващите по настоящемъ войводи и колко такива сѫ още потребни за деня на въстанието,

за да вземе актъ отъ това Централниятъ комитетъ за по-нататъшно разпореждане. Постави се на разискване въпросътъ за начина на действуване въ голѣмитѣ градове.

„Заседанието продължава до четири и половина часа и продължи на другия денъ, 4 януарий, отъ четири часа следъ пладне до петь и половина, когато се призна закрито съ сърдечни благопожелания.

(Подписали): Иванъ Гарвановъ, председателъ на конгреса, Спасъ Мартиновъ и Димитъръ Мирчевъ, членове на Ц. Комитетъ, и членове представители: Лазаръ Димитровъ, Тодоръ Пейковъ, Иванъ Сапунаровъ, Велко Думевъ, Никола Петровъ, Влаховъ, Хърлевъ, Д. Занешевъ, Лозанчевъ, Димитъръ Ганчевъ, Иванъ Ингилизовъ, Георги Варналиевъ, Тодоръ Лазаровъ, Христо попъ Коцевъ.

„Солунъ, четвърти януарий, хилядо деветстотинъ и трета година“.

Нека отбележа, че въ споменитѣ на Гарванова има и нѣкои празнини поради това, че той — за да не се губи време — считаше излишно да разправя за събития въ Македония, за които подробни сведения бѣха обнародвани въ нашия печатъ, главно и по дописки отъ самия него. Така напр. за случката, когато сръбски агенти по подстрекателство на Пейчиновски убиха българския учител Ганова, при която Гарвановъ е присъствувалъ и самъ е показалъ лична храбростъ, той самъ споменува, че това е описано въ известно печатано издание.

Гарвановъ не можа да дочака Илинденското въстание, защото следъ атентата противъ солунската банка и французкия параходъ „Гвадалквивиръ“ извършенъ отъ една независима отъ вътрешната организация група македонски младежи-революционери, Гарвановъ биде арестуванъ и осъденъ на заточение. Следъ потушава-

нето на въстанието последва въ 1904 година обща амнистия та и Гарвановъ, оправданъ, се завърна въ България. Въпреки преживените несполуки и страдания, Гарвановъ толкова се е чувствувалъ сроденъ съ македонското дѣло, че не е можалъ да се откаже отъ него та продължава да взема живо участие и въ по-нататъшния му развой. И когато бѣше дошелъ въ София, при който случай записвахъ спомените му, той водѣше жива кореспонденция съ външността на Македония, отъ гдето мнозина се обръщаха къмъ него за съветъ и съдействие, считайки го все още за ръководна личност. И внезапното му заминаване, поради което се прекъснаха нашите срещи, бѣше, до колкото помня, пакъ въ връзка съ новите му грижи по македонския въпросъ. Външните дейци отъ крилото на Сандански бѣха особено враждебно се настроили тогава противъ Борисъ Сарафова, а така също и противъ Гарванова, подозирайки ги въ нови, вредни за македонското дѣло крошки. Поради това и Гарвановъ заедно съ Сарафова стана жертва на двойното убийство на 10 декември 1907 година. Презъ туй време, откакъ бѣхъ записалъ спомените му, до ненадейната му смърть повторно не се видѣхме.

Л. М.

I

Кратки биографични данни. — Гарвановъ случайно става учител въ българската гимназия въ Солунъ. — Гарвановъ подпада подъ влиянието на умъреното течение, противоположно вътрешната революц. организация. — Ученическиятъ бунтъ въ гимназията. — Основаване на „Революционно братство“.

24 май 1906 год.

Роденъ съмъ въ Стара-Загора на 1869 год. 23 декемврий. Родителите ми бъха отъ Стара-Загора. Баща ми, Георги Ивановъ, бъ убитъ въ руско-турската война, презъ време на войната. Той бъше богатъ търговецъ. Следъ като Сюлейманъ паша превзе Ст.-Загора, на третия денъ тогава убиха и дъда ми и чича ми. Азъ съ майка си и по-малкия си братъ избъгахме въ Габрово и Търново. Първоначално образование получихъ въ Ст. Загора до V класъ. Тъкмо презъ време на Съединението бъхъ отишель въ Пловдивъ и се прекъсна обучението. Купихъ си цървули и отидохъ заедно съ другари ученици въ казармата за доброволецъ, но не ни приеха. Следъ това си отидохъ въ Стара-Загора и то пешкомъ, — за да видя, дали мога да вървя. До Чирпанъ — добре, но отъ Чирпанъ до Ст.-Загора много се уморихъ. До края на войната стояхъ въ Ст.-Загора, а сетне продължихъ въ Пловдивъ гимназията до край, матурирахъ (реалния отдѣлъ) въ Пловдивъ на 1888 година. Следъ това една година учителствувахъ въ Ст.-Загора, въ III-класното училище. Уяолненъ отъ учителство, постъпихъ на 1899 година по физико-математика въ висшето училище въ София, въ което завършихъ три годишния курсъ въ 1892/3 учебна година. Заминахъ въ Виена да се

специализувамъ по физика; следвахъ две години въ университета. Работихъ въ кабинета на професоръ Ек-снеръ. Напечатахъ съчинение „Върху вътрешното търкане въ маслата“. („Über die innere Reibung in den Oelen“). Бяхъ правилъ опити съ седомъ различни масла. Печатана е тая моя работа въ „Sitzungsberichte“ на Виенската академия на науките. Работихъ $1\frac{1}{2}$ година. Главниятъ въпросъ на темата е, какъ зависи коефициентътъ на търкането отъ температурата и естеството на маслото. Отъ Виена се върнахъ въ Ст.-Загора. Тамъ бяхъ Андрея Тошевъ, който бяхъ се върналъ отъ Солунъ. Готовяхъ се за асистентъ по математика въ Висшето училище. Но понеже въпросътъ още не бяхъ разрешенъ, а Тошевъ ме надумваше да отида въ Солунъ, гдето имало нужда отъ учителъ по физика, попитахъ г. Емануила Ивановъ, своя бившъ професоръ въ висшето училище, за съветъ. Азъ най-добре бяхъ свършилъ по математика. Ивановъ ми каза да отида, понеже въпросътъ още не е разрешенъ. Склонихъ, защото въ Солунъ ми се видѣ службата по-сигурна. По революционните работи още нищо не знаехъ. Надявахъ се, че въ Македония ще има поле за работа. Пътувахъ съ Тошева. Установихъ се въ Солунъ. Паднаха ми се часове по аритметика въ всичките класове на межката гимназия. Завеждахъ и метеорологическата станция, която току-що бѣ основана отъ предшественика ми, г. Владимиръ Дяковичъ. Това бяхъ на 1894/5 уч. година. Презъ първата година азъ стояхъ на страна отъ всичко друго, занимавахъ се съ чисто училищната работа. Знаехъ, че въ Княжеството има „комитетъ“, но за вжтре въ Македония не знаехъ да има комитетъ. Директоръ бяхъ Михаилъ Сарафовъ. Азъ получавахъ заплата годишно 150 лири като второстепененъ учителъ. На следната година и до сега азъ все бяхъ въ Солунъ.

Презъ третата ми година (1896/97) дойде въ Солунъ Дамянъ Груевъ въ качество на инспекторъ. Бѣхме съ него съученици въ висшето училище; още като студентъ азъ дружихъ съ Дамяна, и тогава още сме се разправяли по македонския въпросъ. Не знаехъ, що работи. Азъ се намирахъ подъ влияние на онова течение, което директорът Сарафовъ създаваше въ гимназията: нищо да не се предприема противъ турцитѣ, засилване на екзархията, борба съ униятитѣ. На следната година азъ бѣхъ надзирател на пансиона, и тогава се откри, че Груевъ работи между учениците. Уловихъ веднажъ Мурджеева съ 10 броя отъ в. „Право“, издаванъ отъ Наумова, че ги внася въ пансиона. Дамянъ литографираше единъ вестникъ. Той покани мене и Мирчева да вземемъ участие въ борбата, но не ясно. Рече ми веднажъ: „Готовъ ли си да мрешъ за Македония?“ Азъ и Мирчевъ бѣхме малко въ конфликтъ съ работниците на комитета, главно защото работъха съ учениците отъ III до VII класъ, вследствие на което учениците станаха разглъщени. Азъ не взехъ сериозно думите на Даме и на шега му отговорихъ. Между учениците, инспирирани отъ вънъ, се захващатъ недоволства главно противъ директора Сарафовъ, у когото виждаха човѣкъ, който прѣчи на тѣхните домогвания. Сарафовъ е знаялъ, какво се пропагандира. Вследствие на тия гонения между хората на комитета и Сарафова излѣзе дори и една брошура, „Стамболовицната въ Македония“, отъ Попъ Арсовъ, Татарчевъ и др. Вжtre се нападаше и госпожа Сарафова, която не бѣ приела да биде членка въ женското дружество въ Солунъ, понеже не я избрали за председателка. Госпожа Хаджи Мишева и госпожа Попъ Стефанова бѣха противъ г-жа Сарафова. Величковъ, като учител въ Солунъ, и Начевъ, като директоръ, сѫ турили началата на разцеплението на българитѣ въ Солунъ на две партии.

Величковъ е билъ противъ Начева, имало е главно лично гонение, кой да има първенство, кой да стане директоръ на гимназията. Азъ заварихъ вече тая дълба между гражданитѣ: страната на Начева бѣше съ Сарафова, а страната на Величкова бѣше комитетската. Величковъ не е работилъ комитетска работа, но между учениците е популяренчилъ и е всѣлъ между тѣхъ високомѣрие да искатъ да се другарува съ тѣхъ и пр. Въ тия борби видна роля играха двамата книжари, Са-марджиевъ и Хаджи Николовъ. Последната година на Сарафова между учениците имаше група, която бѣше недоволна отъ режима на Сарафова, — недоволни бѣха отъ дисциплината, отъ натиска да се занимаватъ само съ училищни работи. Това недоволство учениците за пръвъ пътъ демонстративно го показаха на „карнавала“.

Всѣка година на карнавала учениците отъ пансиона излизатъ да се разхождатъ по града за да гледатъ маскитѣ. Сарафовъ за пръвъ пътъ това запреши, защото действувало доморализираще. Тогава дежуренъ въ пансиона бѣше Андрея Стояновъ, учителъ. Той затваря вратитѣ, но учениците счупватъ ключа, излязятъ на сила. На първо място между тѣхъ бѣше Димитъръ Дѣлчевъ (Мицо), когото убиха въ Тиквешко. Следъ това и другите ученици нападатъ гавазина и излязатъ. Пансионската комисия решава да се изключатъ до 40 ученика. Следъ като реши комисията и трѣбваше да се приложи решението, за учудване и на учителите, яви се Сарафовъ и каза, че по единъ членъ на правилника той ималъ право да решава самъ, и ги прости, като имъ държа една речь. Гражданитѣ между туй бѣха взели страната на учениците и ги подстрекаваха. Сарафовъ навѣрно така постъпилъ отъ съображения, че не е добре да се отива до крайностъ, за да не станатъ и по-лоши работи. Следъ туй на следната година Сара-

фовъ си отиде, контрактътъ му се бѣ свършилъ. Атанасъ Наумовъ бѣше назначенъ за директоръ на девическа гимназия и управляющъ мжката. Това бѣше една грѣшка отъ главния инспекторъ на екзархията, Лазаровъ, макаръ че той знаеше положението. Презъ тая година, когато Наумовъ бѣше директоръ, дадохме едно представление въ полза на общината, и по поводъ на това стана едно скарване между учителя Благой Димитровъ и учителя Константинъ Ангеловъ. Това скарване ги докара до дуелъ. Ангеловъ обяви дуелъ на Димитрова. Азъ и Тенчевъ бѣхме секунданти на Димитрова.

Скарването между Ангелова и Димитрова ускори бунта на учениците, който мълкомъ се готвѣше още отъ времето на Сарафова и дори на Величкова.

Бунтътъ се изрази въ колективно искане отъ страна на учениците, събрани на купъ въ коридори, да се отстранятъ отъ училището Ангеловъ и Наумовъ; тъ не мири саха, докато Наумовъ писмено не си поднесе оставката на учениците, които въ противенъ случай сѫ били въ състояние да го убиятъ дори. И Ангелова търсили да го биятъ. Тѣ сѫ били подстрекавани отъ Гьорчета Петровъ. Георче Петровъ бѣше просто прикомандированъ къмъ гимназията, имаше само 2—3 часа по отечествена география. Учениците искаха Гьорче да остане вместо Наумова, и този последниятъ нѣколко пъти молилъ подирния да излезе отъ канцеларията и да успокои учениците, но той не рачилъ.

Следъ като Наумовъ си даде оставката, учениците сами си назначаватъ директоръ учителя Василь Градинarovъ, — види се Гьорче имъ е подшушналъ и това. Училището се затвори, учениците и тѣ се затвориха въ пансиона и не пускаха никого отъ учителите, особено не пускаха Колушева, като го заплашваха, че ще

го убиятъ. Това трая около 20 дена. Учениците почнаха вънтуре да си издаватъ вестникъ. Никой отъ екзархията не съмѣше да дойде да ги усмирява. Учениците хектографираха вестника си — карикатуренъ вестникъ — на единъ хектографъ, който имъ бѣше далъ Гьорче, ужъ случайно попадналъ въ негови ръце. Гьорче е гонилъ целта да се отстрани Наумовъ и да се завземе училището отъ хора на комитета.

Следъ това дохожда Никола Лазаровъ отъ Цариградъ като помирителъ; първомъ бѣ отишель въ София, види се, инструкции да вземе, Вас. Кънчевъ, при всичко че бѣше въ Цариградъ, не дойде, той ще да се е боялъ за себе си. Лазаровъ се установи въ хотелъ „Коломбо“, и безъ да се срещне съ учителите почна да вика ученици, единъ по единъ да ги разпитва. И граждани разпитва отъ противната, комитетската партия. Именно съ бунта излѣзе на яве, че Величковата партия е въ сѫщностъ и комитетска партия. Общинарите бѣха отъ комитетската партия, тѣ бѣха Хаджи Мишевъ, Д-ръ Хр. Татарчевъ и др. Тѣ искаха да се удовлетворятъ учениците и заплашваха, че ще отворятъ друга гимназия на свои срѣдства. Лазаровъ дойде до заключение, никой ученикъ да не се изключва, но всички ученици да дадатъ едно заявление, че се подчиняватъ на законите на гимназията. Учениците приеха, ала когато го носили, срещатъ ги двама отъ комитетските хора, взематъ имъ го и го скъжватъ, за да не се унижаватъ. Казали имъ, че на по-добри условия ще се приематъ. Следъ два дена учениците дадоха друго прошение пакъ въ сѫщия духъ. Лазаровъ бѣше решилъ да затвори гимназията, и ние, класните наставници, приготвлявахме свидетелствата. Това най-много стресна учениците, а най-вече гражданините. Гимназията се отвори, а пъкъ на Ангелова и Димитрова се каза, да си дадатъ оставките, и така

стана. Тогава въ Княжеството бъше министъръ на просвещението К. Величковъ, и Благой Димитровъ веднага презъ февруарий месецъ получи място въ софийската межка гимназия, а пъкъ на Ангеловъ, струва ми се, платиха до края на годината. Около седемъ души учители, между тяхъ и Гьорче, подадоха протестъ въ екзархията и искаха да се възвърне Благой; това стана още презъ бунта. Наумовъ си остана директоръ само на девическа гимназия. Уроцитъ на Благой ги взехме азъ и Тенчевъ. Ала учениците се заканваха, че ще ни хвърлятъ презъ прозорците, когато влезамъ въ класъ. Тенчевъ по се боеше. Решихъ се самъ да влеза въ класъ; съ револверъ бъхъ дошелъ. Нищо не ми се случи.

Презъ месецъ мартъ 1897/98 уч. год. учители и граждани направихме 3–4 заседания, въ които се разискваше, до къде може да ни изведе пътъ, по който е тръгналъ комитетъ. Татарчевъ бъше тогава председателъ на комитета. Черковната партия въ това време схващаше, че комитетскиятъ въпросъ се представлява отъ група хора, които подъ идеала за освободителното дъло гледатъ да го използватъ за себе си. Въ тая партия и азъ случайно бъхъ попадналъ. Имаше окръжно отъ комитета, да се въвеждатъ Хаджи Николовитъ издания, а не Самарджиевитъ. На всекидене въ провинцията се раздѣлиха учители и граждани на две течения. Въ това време братът на Самарджиевъ дойде въ Солунъ и представи, че въ Прилепъ рѣзко сѫ се отложили едната страна отъ другата, и при все туй сѫ събрали до 40 лири, които не знаятъ къде да внесатъ.

Революционната идея още не бъше избистрена, още умовете блуждаеха. Събирането на пари по насиленъ начинъ бъше започнало да си пробива пътъ. Дори деца се задигаха (грабъха) само да се извадятъ повече пари. Така биде грабнатото детето на Весови въ Велесъ отъ

самия учител на детето, Парнаровъ Той взима детето ужъ на разходка, явяватъ се двама-трима въоружени и ги пленяватъ. Весовци дадоха 200 лири. Това е станало по решението на комитета. Турцитѣ ги заловиха и Парнаровъ лежа петъ години въ затворъ.

Всички тия обстоятелства, копуването книги отъ книжарницата и пр. възбудиха съмнението, че паритѣ се злоупотребяватъ. Всичко туй подбуди по-въздържаниятѣ елементи да се сгрупиратъ и пакъ подъ булото на освободителното дѣло да се обединятъ повечко хора, за да се отбие комитетътъ отъ лошия путь, по който вървѣше. И така се конституира едно „Революционно братство“, въ което влизаха 14 души като основателни членове (1898 год.).

II

Гарвановъ, председател на „Братството“, — Агитация въ провинцията въ полза на братството. — Убийството на учителя Гановъ и раняването на Гарванова. — Атентатъ върху Пейчиновски. — Гарвановъ въ Св. Гора. — Наумовъ агитира за братството. — Нападение върху Наумова. — Враждата между братството и централния комитетъ неимовѣрно се изостря. — Гарвановъ прави сондажи въ София.

30 Май.

Дзъ бѣхъ председател на Революционното братство. Членове на управителното тѣло — 7 души — бѣха: Хр. Тенчевъ (учител, родомъ отъ Кукушъ, свършилъ висшето училище по математика), Иосифъ Кондовъ, банкеринъ (отъ Прилепъ), Димитъръ Мирчевъ (филологъ, род. отъ Прилепъ), Дѣлчо Колушевъ, Анастасъ Наумовъ и Хр. Гановъ. Има уставъ на братството у Колушева. Основателните членове трѣбаше да се прѣснатъ по провинцията, да основатъ клонове. Цельта бѣше да се отбие комитетътъ отъ лошия путь и да се избѣгне при-

бързането съ революцията, за която ние съмътхаме, че още е преждевременна, като мислъхме, че революцията наистина скоро ще избухне. После се видѣ, че не е било така мислено отъ всички. Първоначалните срѣдства на братството бѣха по 5 лири отъ основателните членове и доброволни пожертвувания отъ мнозина граждани.

На първа ржка издавахме хектографиранъ вестникъ „Борба“. Поржчахме и печатни букви за 600 франка, за да Основемъ тайна печатница. Това не стана, и буквите останаха въ моя кабинетъ. Повече отъ половината ги стопихъ. Отъ вестника излѣзоха 7—8 броя. Въ вестника не се агитираше противъ комитета, а се агитираше самостоятелно, и то въ духъ, че трѣбва хората да да се организиратъ за борба. Азъ не помня хубаво, въ какъвъ духъ се списваше вестникътъ. Въ писването на вестника вземаха участие Колушевъ, Наумовъ, Тенчевъ и само отъ частъ и азъ. Хектографираше се съ мораво мастило на обикновенъ фолио-форматъ, канцелярска хартия.

Образуваха се и дружинки между учениците отъ V класъ нагоре. Агитираше между учениците покойниятъ Търпенъ Марковъ и другъ единъ, пакъ ученикъ.

Въ провинцията се основа клонъ въ Прилепъ, въ Ахъръ-Челебийско — подъ ржководството на Тошева, главенъ учителъ въ Устово, родомъ прилепчанецъ. Колушевъ биде делегиранъ въ София да се споразумѣе съ председателя на Върховния комитетъ, Йосифъ Кочевъ. Макаръ че представителътъ на централния комитетъ, Гьорче, не се съгласяваше съ върхов. комитетъ въ София, пакъ върх. комитетъ не се съгласи да работи съ насъ, като се е боялъ, види се, отъ разцепление. Колушевъ се върна и донесе печатъ за братството, направенъ въ София. Шоповъ, като агентинъ въ Солунъ,

нищо не знаеше за братството. Колушевъ още бъше учителъ. Станишевъ отъ върхъ комитетъ писа едно писмо на Тенчева, въ което го молѣше да не се раздояваме. Продължихме агитацията вънре. Въ това време, на 3 юни, стана убийството на Гановъ въ Солунъ, при което нѣколко отъ нашите хора неволно се намѣсиха. Пейчиновски, като срѣбъски агитаторъ, бъше агитиралъ въ смисълъ, че трѣбва да се убие единъ отъ българските учители, за да се заговори за сърбитѣ въ Солунъ. Пейчиновски бъше въ лоши отношения съ Ганова, защото Гановъ по нѣкога пишеше на жена му (по нейно желание), какво върши той тамъ. Гановъ бъше родомъ отъ Плевенъ, младъ човѣкъ, свършилъ по химия въ Швейцария. За убийството на Гановъ между друго може да се чете въ в. „Миръ“, 1898 год., где то е печатано изложение отъ мене до екзарха, какъ е станало събитието. По тоя случай и азъ бидохъ раненъ въ ржката съ кама и въ главата съ револверъ. Поради държането ми при тая печална случка азъ бидохъ сетне награденъ съ орденъ отъ Князя.

Убийството на Ганова повдигна нашето братство въ очите на хората. Знаеше се, че ние сѫществуваме като отдѣлна организация и че тия хора мжжки сѫ се борили въ тоя случай въ защита на Ганова.

По поводъ на събитието получихъ едно писмо отъ Матова отъ Скопье, гдето той бъше районенъ началникъ на вътрешната организация, и отъ Пешкова, битолски районенъ началникъ. А Хаджи Николовъ още презъ нощта ме придружаваше да ме отведатъ въ болницата. И Татарчевъ си предложи услугитѣ да ме лѣкува безплатно.

Ние решихме тогава да накажемъ Пейчиновски. Азъ бѣхъ намѣрилъ единъ работникъ, бившъ работникъ преди една година на вътрешната организация, по

име Манчо Стойковъ отъ Дойранъ. Той бѣше хасълъ го-денъ майсторъ за такава работа. Той се закле да служи намъ, толкова повече, че имаше братъ ученикъ въ гим-назията, който бѣше нашъ човѣкъ. Груевъ, който водѣше тогава въ Солунъ централния комитетъ (Татар-чевъ бѣше председателъ, но фактическата сила бѣше Груевъ), безъ да знае това наше решение, бѣше въз-ложилъ на другъ единъ, Атанасъ, отъ едно село близу до Солунъ, да нападне Пейчиновски, и подъ негово ржко-водство се извѣрши нападението. Груевъ бѣше повикалъ и сѫщия Манчо, когото ние бѣхме нагласили, и така двамата се справиха съ Пейчиновски. Пейчиновски живѣ още два месеца нѣщо. Манчо избѣга въ Сѣръ (вечерно време стана нападението). Груева и Весова бѣха викали въ полицията. Турцитѣ бѣха подушили, че Груевъ е чо-вѣкъ на комитета. Това бѣше презъ августъ.

Въ туй време ние отворихме клонъ въ Велесъ, и начало въ Тиквешъ (въ Кавадарци собствено имахме двама трима души привърженици). Наумова го премѣстиха въ Сѣръ. Хаджи Ивановъ дойде на негово място отъ София за директоръ на гимназията.

Наумовъ основа нашъ клонъ въ Сѣръ. Въ това време върховниятъ комитетъ въ София на чело съ Йосифъ Ковачевъ почна да кореспондира съ насъ. На 1. май азъ получихъ 100 екземпляра отъ едно окръжно, насочено противъ сръбската пропаганда въ Македония. Цен-тралниятъ комитетъ се бѣ обявилъ противъ това окръж-но, защото това наше съглашение съ върховния ко-митетъ, както тѣ сѫ го схващали (сѫщинско съглашение нѣмахме), не имъ харесвало. Като пръснахме окръжното между населението, това ни повдигна въ очите на хо-рата, защото всички по-първи хора копнѣеха да рабо-

тимъ въ съгласие съ България, но не знаеха какъ, а пъкъ началството и тамъ всички тиранизираше. Отъ тогава вече Ц. К. се обяви формално противъ нась и замисляше, какъ да се отърве отъ нась.

Презъ голѣмата училищна ваканция азъ отидохъ въ Св. Гора, за да взема пари отъ Зографския манастиръ. Ние знаехме, че комитетътъ имъ иска 500 лири, и понеже ние искахме само 100, а и Самарджиевъ бѣше доста влиятеленъ у тѣхъ, вѣрвахме, че ще се съгласятъ. Имахъ препоръчително писмо отъ Самарджиевъ и отъ „Революционното братство“. Въ Св. Гора ми дадоха само 5 лири, които азъ имъ върнахъ (това бѣ работеление отъ тѣхна страна). Върнахъ се съ празни рѣце.

Тогава, докато бѣхъ въ св. Гора, презъ великденската ваканция 1900 година стана нападението върху Наумова въ Сѣръ. Това нападение ние го очаквахме, макаръ и да не вѣрвахме, че ще се решатъ на него. Въ началото на априлий Наумовъ направи една обиколка като инспекторъ по училищата по Сѣрско и Мелнишко, и въ тая обиколка той само е сондирали почвата, да ли могатъ се образува тамъ наши клонове и до колко има вече образувани отъ противната страна. Отъ устния докладъ на Наумова въ Солунъ предъ едно събрание на братството преди Великденъ се видѣ, че най-главните села сѫ захванати отъ Ц. К. и че въ малко села има почва за нашето братство, но че при все това на всѣкїде много радушно ние бихме били посрещнати.

Преди Наумовъ да замине по инспекция, следили сѫ го, кѫде отива, но той ги измамва, и тѣ му загубватъ следитѣ. Следъ доклада Наумовъ се върна въ Сѣръ и следъ нѣколко дена азъ получихъ писмо, въ което Наумовъ ми описа единъ опитъ за нападение върху него, на пътя до Душанови Кули. Наумовъ сполучилъ да ги изплаши — били двама нападатели — та се отървалъ.

По поводъ на това азъ запитахъ Матова и Тошева (тъ бѣха въ Солунъ), коя е целъта на нападението и защо не искать по-напрѣдъ обяснение. Отговори ми се, че подобенъ опитъ не е имало. Съ единъ увеселителенъ тренъ Наумовъ заедно съ госпожата си дохажда въ Солунъ на 23 априлъ и въ градината на Бошнякъ Ханъ около два часа се обяснява съ Матова и Тошева. Когато ги изпратиха на станцията, тъ се цѣлуваха се него (помня добре, че Тошевъ се целуна съ него). Следъ това, като бѣхъ заминалъ за св. Гора и когато се заврнахъ, узнахъ, че преди два дена е станало нападението върху Наумова.

Като видѣхъ тогава Матова въ гостилницата — той самъ ми подаде ржка въ гостилницата — азъ хладно му подадохъ ржка. Обяснение съ Матова и съдружие вече по тоя въпросъ не стана.

Подробно знае за туй Стефанъ Константиновъ, сега сѫдия въ Плевенъ; той много знае за работите въ Сърско. Тогава ние въ братството решихме да убиемъ Матова (въ Солунъ) и Груева (който бѣше въ Биголя), Хаджи Николова и Тошева. Татарчевъ тогава не бѣше толкова активенъ. Малко остана Груевъ да бѫде убитъ. Мирчевъ бѣше командиранъ да извърши тая работа, но той закъснѣ, понеже бѣше ходилъ по организационни въ Прилепъ работи. Бѣхме взели вече на своя страна и вестникъ „Автономия“ въ София, издаванъ отъ Чакърова. Азъ искахъ една вечеръ да стрелямъ върху Матова, хаджи Николова и Тошева, но тъ, предупредени, избѣгаха. Бѣхме въ съвсемъ обтегнати отношения. Бѣхме решени да продължаваме борбата докрай, но ни спъваше мисъльта, че взаимното изтребление ще има изобщо лоши следствия. Обстоятелството, че Наумовъ не ни послуша да остане въ страната, ни разочарува. Бѣше получилъ заповѣдъ отъ Ц. К. за това.

Тогава ме изпратиха въ София да изучава въпроса, дали е въ полза на работата да продължаваме, и ще ли намеримъ поддръжка било въ обществото, било у правителството, било въ екзархията. Азъ се срещнахъ съ Рачо Петровъ въ 1900 година. Разхождайки се покрай градината, около часъ и половина говорихъ съ него. Питахъ го, не му ли се вижда, че бързатъ съ революцията и че поддръжката, която се дава на нашите противници, ще я ускори, а може би ще я направи невъзможна. Той ми отговори, че е желателно да се споразумемъ и да вървимъ по единъ пътъ. Питахъ го, не мисли ли, че като се усили организацията, ще докараме на България една гръцка война. Рачо отговори: „Азъ не се боя отъ това, българската войска е дисциплинирана. А тогава,увъренъ съмъ, князътъ мене ще повика на властъ“. Следъ това отидохъ при Стоилова, отъ когото искахъ да си обясня, дали правителството поддръжа централния комитетъ. Той категорически отказа като ми посочи едно окръжно, което азъ знаехъ, до агентитъ, въ което се казваше за членовете на Ц. К., че ако стъпятъ на българска страна ще бждатъ затворени. Той ми каза още, че се увърилъ, че тъ никакви идеали не преследватъ, че има силни доказателства, какво Гьорчо се намиралъ въ вързки съ турското комисарство. „Обаче“, прибави, „много е възможно, да го прави това по нѣкои висши организационни съображения“. Излъзохъ съ убеждение, че отъ народняшката партия ние нищо не можемъ да очакваме. Отидохъ при Радославова и забележихъ, че той искаше повече да купува отъ мене, отколкото да ми насочи пътъ, какъ да излеземъ отъ безизходното положение. Убедихъ се, че той всецѣло е предаденъ на върхов. комитетъ на Сарафова. Макаръ и да говорихме единъ часъ, Радославовъ ме покани и втори пътъ да дойда при него. Не

отидохъ, като си спомнихъ думитѣ на Стоилова, какво Радославовъ деклариralъ предъ Мелхаме, че държи комитета въ ръцетѣ си.

Най-сетне бѣхъ поканенъ отъ Борисъ Сарафовъ да се срещнемъ по-напредъ съ Гьорчета и следъ това да отида въ комитета, за да се тури край на неразбиранията. Съ Гьорче не приемахъ да говоря, но отидохъ въ комитета, на който въ пъленъ съставъ азъ изложихъ причинитѣ, защо сме образували братството, и мотивитѣ за съществуването му. Посочихъ на единъ рапортъ, дълъгъ и широкъ, пратенъ отъ братството до конгреса, който избра Сарафова. Въ тоя рапортъ (сега е въ архивата на върх. комитетъ) се указаха всички причини, поради които трѣбаше да се основе братството. Въ тоя рапортъ сѫ всичкитѣ главни доводи, та е важенъ. Тѣ ми обещаха да направятъ всичко да може да се постигне съгласие помежду ни и даже сила щѣли да употребятъ, ако стане нужда. Презъ това време Гьорче направи опитъ да ме убиятъ въ кафенето на братя Миладинови. Една радославистическа шайка, съсъсена съ македонци, не посмѣя да ни нападне, защото бѣхме трима души, и азъ веднага се заловихъ за револвера.

Следъ това азъ заминахъ за Стара Загора (презъ юлий мес. 1900 г.). По пътя срещнахъ нашия пунктовъ началникъ на Ахърчелебийско, учителя Иванъ Славовъ, който стоеше въ Чепеларе. Разбирахъ, че той се е разколебалъ въ полза на Ц. К. Въ Ст. Загора дойде Павелъ Генадиевъ, срещнахме се въ хотелъ „Звезда“, и отъ обноскитѣ му азъ разбрахъ, че дошелъ да ме убива — пакъ по внушение отъ Гьорчо. Той се задоволи само съ туй, че ме убеждаваше, че трѣбва да се помиримъ, че той съ Сарафова ще направятъ всичко, за да стане това, като прибави да му позволя да заеме Чепелар-

ския пунктъ. Огговорихъ му, че до когато не стане съглашението това е невъзможно, и въ случай, че го заеме, ще го считамъ че на сила го е заелъ (Имаше тамъ складъ съ 40—50 пушки кримкови и револвери).

III

Гарвановъ при екзарха въ Цариградъ. — Гарвановъ се върща въ Солунъ убеденъ, че тръбва да стане споразумение съ Централния комитетъ. — Чрезъ посръдничеството на софийския комитетъ на Борисъ Сарафовъ споразумението напълно се постига; „братството“ престава да съществува. — Гарвановъ и другарите му ставатъ членове на вжтр. организация. — Насилствено събиране пари.

Телеграфически ме повика екзархията въ Цариградъ. Въ това време въ в. „Новъ въкъ“ се яви статия, писана отъ Мирчева противъ Ц. К. Тогава носехъ два револвера съ себе си, и чудно нѣщо, че турцитъ не го намѣриха. На два пъти говорихъ съ екзарха. Той нито одобряваше действията на Ц. К. нито се чувствуваше силенъ да се бори съ него, като се оправдаваше, че Ц. К. билъ подържанъ отъ правителството и отъ князя. Съществуването на братството като че ли не бѣше приятно на екзарха, но той бѣше слабъ да му укаже какво и да е съдействие. Екзархътъ самъ се лъжеше, че скоро щѣлъ да се разбере съ правителството, за да вземе мѣрки противъ него. Чиновниците отъ екзархията имаха по-голѣмо желание да подкрепятъ братството, особено Селджобалиевъ. Даже, когато стана дума за пари, казаха, че може да се направи нѣщо въ туй отношение. Азъ разбирахъ, че екзархътъ както и чиновниците говорѣха само думи. Излѣзохъ съ убеждение, че екзархията нѣма никакъвъ планъ за своята дейност въ Македония. Даже при единъ разговоръ въ семинарията, като го запитихъ: „Ваше Блаженство, какъвъ е

билъ и какъвъ ще Ви бъде планът на работата Ви въ Македония?“, той отговори: „Да имаме повече владици и да нафърляме повече интелигенция въ страната, та тя сама да си решава въпроса“. Екзархът затъ извади изъ македонските гимназии пролетариатъ, който ускори революцията. Азъ се върнахъ въ Солунъ убеденъ, че ако тръбва да продължимъ борбата, тръбва да се облягаме на себе си само. Нека отбележа още, че Дико Йовевъ, десетъ дена следъ разговора ми със Рачо, ми писа картичка, въ която искаше да се помиримъ.

Направихме едно събрание въ Солунъ, въ което азъ изложихъ всичко, що бъхъ научилъ въ България и въ Цариградъ. Имаше гласове, да се боримъ до край и да измремъ. Ако не друго, смѣтаха, че съ туй ще заинтересуваме българското общество. Но имаше и други, които казваха, че единството е по-добро и кривиятъ пътъ на центр. комитетъ е за предпочитане отъ разногласието. Решихме да чакаме пратеника на Сарафова, за да действува за помирение. Сарафовъ ми беше обещалъ, че ще прати човѣкъ. Дойде презъ септемврий 1900 год. Камбуровъ, офицеринъ отъ русчушкия гарнизонъ. Той бъше дошелъ подъ псевдонимъ и бъше слѣзълъ на хотелъ „Портенонъ“. Той се срещна отдѣлно съ мене и присѫствува сетне на събранията ни, въ които разисквахме, при какви условия можемъ да се помиримъ.. Също направи и съ Ц. К. Следъ една недѣля ние предложихме следните условия: ние ставаме прости работници на Организацията, но едного отъ насъ, когото ще избератъ централистите, ще поставятъ въ Ц. К., а другого въ мѣстния, районния комитетъ. Всичко що имаме, предава се на Ц. К. Отъ своя страна централния комитетъ прибави още условието, че ние не само тръбва да се откажемъ отъ „Благодетелното братство“, което бъше основано да се подържатъ

бедните ученици противъ гръцката и сръбска пропаганда, но и да действуваме да се разцепи. Това бѣше тежко и унизително условие. Не го приехме. Само приехме да се откажемъ отъ това братство. Състави се протоколъ за съглашението, подписанъ отъ мене и отъ Татарчева, като председатели, подпечатанъ съ двата печата. Следъ две недѣли опредѣлиха Йосифъ Кондова за членъ на Ц. К., знаяйки, че е негоденъ за работа, а мене за членъ въ мѣстния комитетъ. Мнението на Сарафова делегатъ бѣше: „Виждамъ бе брате, че сте прави въ всичко, но вие сте по-умни да разберете, че съгласието трѣбва да стане. Азъ ви обещавамъ, че ние отгоре ще диригираме всички и че нѣма да ставатъ никакви глупости по-нататъкъ. Аслъ тази работа, както призна и Хаджи Николовъ, когато сѫ я почнали, не сѫ мислили, че ще вземе такъвъ край, даже Николовъ е билъ на мнение, че много далечъ сѫ отишли и че трѣбва да прекъснатъ работата“.

Азъ изدادохъ окръжно до всичките наши хора, включително и въ София, — до Кочо Аврамовъ (род. отъ сѣрските села, отъ с. Черешница) и до Чакърова, въ което, като излагахъ причините на станалото съглашение, ги молихъ въ заключението да подадатъ ржка на бившите ни противници, за да заработимъ наедно. Пере Тошевъ наново ни закълна като членове на вѫтрешната организация, а именно мене, Колушева, Са-марджиева, Кондова, Мирчева, Тенчева. Въ „революционното братство“ между ония 14 души бѣха и Антонъ Стоиловъ, Димитъръ Апостоловъ и Андрея Весовъ. Втори пътъ Стоиловъ не се кълна. Съ това се свърши. Отвсѣкъде наклонихъ за работа хора се съгласиха, само Кочо Аврамовъ и Чакъровъ останаха на своето гледище. Материялите, що имахме, се прибраха отъ Сарафова, следъ като изплати дѣлга ни на братя Иванови,

записанъ на името на Кочо Аврамовъ. Получихъ едно осърбително писмо отъ последния, на което отговорихъ, че той съвсемъ криво схваща работата и че азъ представамъ да имамъ съ него вземане даване. Съглашението стана въ 1900 год. септемврий месецъ, а сетне писмото до Аврамовъ въ ноемврий месецъ.

Аврамова нападнаха хора отъ Сарафовия комитетъ та биде смъртносно раненъ. Сега е живъ, виденъ цончевистъ. Той дохажда въ Солунъ да сондира, какъ можемъ да пренесемъ оржжие и пр. Той по-рано бъше като нашъ представител и около него и Чакъровъ.

31 май.

Презъ лѣтото на 1900 година изпратихме отъ братството една чета подъ водителството на споменатия Манчо Стойковъ въ Дойранско, състоеща отъ 5 души: Трайко отъ Дебърско, по-напредъ отъ благодетелното братство изпратенъ въ Киречкъой, за да може да влѣзе въ сношение съ нѣкои семейства та да може да се отвори българско училище; двама отъ Прилепъ и още едно Дебранче. Тази чета бъше изпратена да хване дойранския бегъ, който владѣе селото Патаросъ и още две други села, за да се вземе откупъ отъ него. Следъ месецъ и половина районниятъ комитетъ въ Дойранъ (въ съгласие съ Ц. К. въ Солунъ), който си мислѣлъ, че Манчо е проводенъ да убива нѣкого отъ централистите, увещава Дебранчето отъ четата на Манчо, и една нощъ Дебранчето, когато Манчо си правилъ цигара, го застрелявъ откъмъ гърба му.

Така се свърши опитът съ четата. Кондовъ бъше виканъ само единъ пътъ на заседание въ Ц. К.. Тогава бъше Д-ръ Татарчевъ председателъ, Хр. Матовъ, Пере Тошевъ, Иванъ Х. Николовъ и Кондовъ — членове. Следъ това Кондовъ не е билъ виканъ па и самъ е

гледалъ да се държи на страна. Въ мъстния комитетъ също така имаше заседание, за да се вземе решение, какъ ще се събира данъкътъ, опредѣленъ отъ Ц. К. Въ мъстния комитетъ присѫствуваха Матовъ Хр., като делегатъ отъ Ц. К., Попъ Стаматъ Танчевъ (род. отъ Бугариево и свещеникъ въ Солунъ, въ черквата Св. Димитъръ) и Атанасъ Ангеловъ (отъ Кукушъ, ахчия въ Солунъ, съ срѣдно състояние човѣкъ); четвърти бѣхъ азъ. Събирането ставаше тѣй: всѣкой отъ насъ вземаше по двама души, на които трѣбаше да съобщатъ било сами и чрезъ нѣкои отъ проститѣ членове, споредъ познанството. Предварително имъ се праща поканително писмо безъ подпись, съ печатъ, и тогава имъ се съобщава и устно. Повечето съ доброволно споразумение даваха, макаръ че сумитѣ често пжти бѣха доста голѣми. На Пенушлиевъ Михаилъ, търговецъ, родомъ отъ Щипъ, който бѣше внесълъ въ „революционното братство“ 5 лири, му се поискаха още 20 вмѣсто 25. Възложено бѣше Христу Тенчеву, като на роднина по жена, да му разясни, че трѣбва да ги внесе, следъ като всички формалности бѣха изпълнени. Той категорически отказа, като посочваше на револвера си, въ случай че посегнатъ на него. Даже жена му съобщила на Тенчевата жена, че въ случай че стане нѣщо на Михаила, отъ Тенчева ще го тѣрси. Тогава съгласно съ устава бѣше нападнатъ до вратата на кжщата му, въ махалата св. Атанасъ на 7 часа привечеръ съ револверъ и съ кама отъ двама души — отъ единъ мъстенъ терористъ и единъ четникъ. Раниха го съ кама на нѣколко мъста, а другарътъ му, Лазо Дерменджиевъ отъ Гевгелия, търговецъ въ Солунъ, влиза въ своята кжща, съседна, взима револвера и наранява мъстния терористъ въ грждите. Този, раненъ, още се защищава, посредствомъ трима души отъ минувачите и най-сетне се предава на полицията.

Уреди се така, че подведоха като подсѫдими двамата пострадали търговци, а терористът каза, че биль раненъ като минавалъ да отиде при любовницата си. Пенушлиевъ лежа боленъ, и то затворенъ (понеже не смѣеше да изкаже работата). Той се съветва съ приятели, дали да предаде, отъ кого е нападнатъ, но тѣ съветвали да мълчи, и той мълча. Съ голѣмъ откупъ, 400 лири, бѣха освободени отъ „етитамие“ (предварителна камара). По поводъ на този подкупъ бѣха уволнени валията и комисарът Сюлейманъ ефенди (родомъ отъ Пловдивъ), който бѣше много противъ нась (това стана въ 1900 год. презъ месецъ септемврий).

Взехъ участие още въ едно събрание, въ което се разискваше да наредимъ чети въ Заровско и Новосело по новия правилникъ за четитѣ. Не можахме да устроимъ тия чети. Друга работа на менъ не ми повѣряваха, макаръ азъ самъ да си намирахъ работа — покупки на патрони, пушки и пр. Чудно ми се виждаше, че ми позволиха да взема само 2000—3000 патрона отъ града, когато можеха да се купятъ презъ туй време до сто хиляди. Категорически отказаха — Матовъ и съдружие (Ц. К.) — да купя 100 пушки, които можехъ да ги взема по две лири едната (Гра), като казваха, че тѣ (Ц. К.) били въ пазаръкъ въ Гърция за хилядници по 20 франка едната.

Презъ декемврий 1900 год. пристигна въ Солунъ Софроний Стояновъ, поручикъ, подъ име Хаджи Асеновъ, въ качество на агентъ на дружество „България“, а въ сѫщностъ пратеникъ на Сарафовия комитетъ въ София. Бѣ дошелъ да бѣде членъ въ Ц. К., пратенъ за тая цель отъ Сарафова. Шо направи той, не знамъ. Нѣколко дена следъ Солунската афера презъ януари 1901 година той си замина, като каза, че си е уредилъ въпроса.

IV

Поводът за солунската афера въ 1901 г. — Арестуването на членовете на централния комитетъ. — Гарвановъ поема председателството на комитета. — Неволното убийство на Якимъ Игнатиевъ въ къщата на Н. Ризовъ. — Арестуването на Гарванова. — Вироглави младежи подкопават Солунската банка. — Гарвановъ въ София преговаря съ хората отъ върховния комитетъ. — Преговорите се свършватъ безъ резултатъ.

Поводът за солунската афера даде Миланъ Михайловъ (момче, слуга въ Сарафовия комитетъ, избѣгалъ отъ София, защото, казватъ, убилъ тукъ нѣкаква публична). Препоръжанъ отъ Сарафова, той служеше на Ц. К. Той и Александъръ Никовъ отъ Битоля отивали въ публиченъ домъ, и макаръ че нѣкои отъ другарите имъ ги предизвестили, че полицията ще ги обискира на улицата, тѣ продължили пѫтя си, като отговорили, че не се боятъ. Същата вечеръ бѣха заловени, защото се намѣрили револвери у тѣхъ. Александъръ Никовъ избѣгалъ отъ полицията и останалъ само Миланъ Михайловъ. Следъ като малко го помъчили, той почналъ да предава, и това стана причина да обискиратъ стаята на Коце Лазаровъ отъ Щипъ (ученикъ отъ VIII класъ), гдето намѣриха имена, револверъ, хектографъ. По искането на Матова провѣрихме чрезъ домакина на стаята, Пандо Бадевъ (отъ Прилепъ, шивачъ), дали сѫ заловени компромитиращи документи. Той на два пъти увѣряваше, че нищо не е заловено, защото самъ изгориъл тия документи. Той е мислилъ, че други нѣма. Следъ като затвориха Лазарова, затвориха и Никова, а следъ два дена, именно на 27 януарий, затвориха Матова, Диме Палашева (търговецъ), а следъ тѣхъ попъ Стамата, Василь Мончевъ (ханджията) и д-ръ Христо Татарчевъ. Следъ нѣколко дни Миланъ, преобрѣченъ въ жандармски дрехи, посочи къщата, гдето се

криеше единъ раненъ четникъ, Кочо Флоралията (раниха го въ Гумендже, бъше дошелъ на лъкуване, д-ръ Татарчевъ го лъкуваше) и затвориха домакина на къщата, майсторъ Андонъ, също и ранения четникъ. Намъриха тука и избъгалия Александъръ, който успѣ пакъ да се измъкне като прескочи зида на къщата. Търсиха още избъгалия и ученика Миланъ Ризовъ, който се криеше у Атанасъ Ангеловъ (ахчията, членъ въ мѣстния комитетъ). Следъ три дена въ колата на Анго арабаджията отъ Кукушъ, излизайки отъ Солунъ, при мѣстността „Тумбата“ заловиха Милана Ризовъ, Тодорчето (отъ с. Серменинъ, Гевгелийско) и Александра. Последния при този случай се самоуби, а другите двама ги затвориха. Арестуваха и Атанасъ Ангелова.

Докато да ги осждятъ, става изследване въ продължение на два месеца. Като предатели се отличиха Миланъ Михайловъ, Миланъ Ризовъ и донѣкѫде Коце Лазаровъ (сетне загина при с. Карбинци). Станаха арести по провинцията: въ Сѣръ, Дойранъ, Кукушъ, Гевгелий и Кавадарци. Разкриха се много работи. Узнаха се членовете на комитета, освенъ солунските още и отъ провинцията: Никола Бояджиевъ (род. отъ Велесъ, сега тукъ въ София), който бъше въ Сѣръ; попъ Григоръ Алексиевъ, кукушки черк. председателъ; Туше Дели-Ивановъ, когото следъ 24 часа пуснаха, понеже криво търсѣли „Дели Стояновъ“, — подъ това име го търсѣха; Антонъ Константиновъ отъ Кавадарци и чорбаджиитѣ Лазе Гроздановъ, Терзи Христо, Иванъ Велковъ и др.; Попъ Филипъ отъ Баялци. Други бѣха затворени отъ селата Калиново, Серменинъ, Конско, Бачево и др. (Има за това дописки отъ Солунъ въ в. „Реформи“).

Хаджи Николовъ, който още не бѣше затворенъ, вика мене и Спасъ Мартинова, и понеже чакаше да го затворятъ, посочи ни, по какъвъ начинъ ще влѣземъ

въ споразумение съ провинцията и съ върхов. комитетъ въ София (посочи ни мастило, канали, шифъръ и пр.). На втора една среща, при воденицата на Латини, взехме решение да изпратимъ петъ бѣли бланки, подпечатани, на върховния комитетъ въ София, за да имъ послужатъ като пълномощни на офицерите, що тръбаше да преминкатъ въ страната за инструктори, и ако се укажеше нужда и въстание да подигнатъ. Хаджи Николовъ твърдѣше, че такова решение имали още при идването на Софрония. Два дни следъ тая среща Хаджи Николова най-сетне го затвориха. Тия бланки Сарафовъ ги е показвалъ сетне на Гьорчо и на Дѣлчева, като че ужъ превзелъ организацията вжтре и ималъ право да пише на тия бланки, каквото ще. По тоя поводъ между Дѣлчевъ и Саракинова бѣ станало сбиване па Сарафовиятъ комитетъ бѣше взелъ решение да убие Гьорча и Дѣлчева. И азъ тогава получихъ едно писмо отъ Софрония Стояновъ, че работитѣ щѣли вече да тръгнатъ въ редъ между върховния и централния комитетъ, понеже Гьорчо и Дѣлчевъ вече не ще могатъ да играятъ „ролята на върховенъ и централенъ комитетъ“.

Около мартъ месецъ, повиканъ отъ насъ, пристигна Якимъ Игнатиевъ отъ Сѣръ (учителъ въ Сѣръ, родомъ отъ Кратово), та той, азъ и Мартиновъ да продължимъ работата на централния комитетъ. Работата ни състоеше да групираме и подновимъ районните комитети, които бѣха останали безъ ржководители, и да направимъ, щото разкритията да се ограничатъ. Наредихме да се пише по вестниците, да се викатъ хора въ Солунъ, да се оплакватъ предъ консулитѣ, срещи съ кореспонденти — Вожинъ и Амфитеатровъ тогава бѣха въ Солунъ — списъци за затворенитѣ и пр. Замислюахме и за покупка на оржжие. Въ София неразбориите бѣха вече въ разгара си. Тогава подиръ Сарафова бѣха избрали коми-

тета Михайловски и Кеповъ. Никола Ризовъ бѣше натоваренъ (братъ на Д. Ризовъ, учитель) да състави единъ меморандумъ отъ страна на женитѣ на затворенитѣ до руската царица и други. Имаше тогава единъ полудѣлъ отъ бой, ржководителъ въ Крецово, вързанъ съ верига въ единъ кюмурлукъ. Пратихме Десковски да заведе Вожина да го види, но този изпѫжда Десковски отъ хотела, че това не го интересувало. Тогава Вожинъ писа въ своитѣ дописки, че въ Македония било всичко тихо, само че трѣвало да има повече руски консули (И затова има писано въ в. „Реформи“).

До кѫщата на Ризова живѣше контрабандистътъ на оржие Франсоа Циклоуна, английски поданикъ. Чрезъ него искахме за районитѣ да набавимъ револвери. На 7 юни азъ и Якимъ Игнатиевъ отидохме въ кѫщата на Ризова да прегледаме револверитѣ. Току що седнахме на канапето, Ризовъ стана отъ масата си, както си пишеше, и ни подаде двата револвера, които азъ бѣхъ гледалъ единъ денъ по-напредъ. Ризовъ бѣ напълнилъ единия, за да го опита, безъ да зная това. Азъ вземахъ револвера, запънахъ го и подавайки го на Якима съ думитѣ, „гледай, какъвъ добъръ револверъ“, той посѣга съ лѣвата ржка и при едно невнимателно опъване той изгърмѣ та презъ моята ржка куршумътъ удари Якима право въ сърцето, — и той на мястото умрѣ, завъртѣ се и падна на мястото. Фатална случка! Очистихме стаята отъ револверитѣ и патронитѣ, що бѣха въ стаята. Отъ убития капка кръвъ не потече, макаръ че куршумътъ прониза тѣлото. Не знаехме, да ли е живъ или умрѣлъ. Отпредъ не се виждаше. Д-ръ Христовичъ дойде и констатира, че Игнатиевъ е умрѣлъ. Ризовъ отиде у дома ми да съобщи да прибератъ всичкитѣ компромитиращи книжа, които ги държахъ на едно място. Гавазинътъ отъ гимназията, който бѣше узналъ отъ Христовича, съобщилъ

Мартинову да спастри книжата на Игнатиева и своите. След това Ризовъ съобщи на полицията, че въ неговата къща станала такава и такава случка. Комисарътъ, който дойде, веднага ни затвори. И при изследването се стараеха да изкаратъ Ризова за убиецъ, понеже и азъ бяхъ раненъ. При изследването се съгласихме да кажемъ, че револверътъ е мой и че когато сме го разглеждали съ Игнатиева, се отпъналъ и ударилъ него и мене. Застъпничество на влиятелни хора, телеграмата на башата на Игнатиева, че ние сме му приятели, помогнаха, та ни освободиха следъ 56 дена затворъ (28 юлий).

Между туй Матовъ и Татарчевъ бяхъ осъдени и още преди да ни пустнатъ бяхъ вече изпратени на заточение въ Поддумъ.

Докато ни пустнаха, комитетските работи ги водеха Пърличевъ, районенъ началникъ отъ Воденъ, който бъше нарочно дошелъ отъ Воденъ, и Александъръ Чакъровъ отъ Струга.

Преди да стане случката съ Игнатиева, Гърчо бъше изпроводилъ единъ младъ човекъ, охтичавъ, докторъ по правото, по име Друмевъ, за да ни помага ужъ намъ, а въ същностъ да дава сведения на самия Гърчо. Понеже полицията бъше въ диритъ му, едно момче отъ Киречкъой, когато Друмевъ се разхождалъ съ единъ бегъ, съ когото се запозналъ по пътя, бъше го познало, че той въ Стара Загора е събиралъ пари за Сарафовия комитетъ, и като го хванало за палтото рекло: „Да те предамъ ли сега, когато ти искаше 1000 лири отъ татко ми?“ Затова ние го съветвахме да напусне чашъ по-скоро, и той отиде въ Гърция. Сетне този Друмевъ се помина.

Почти същевременно бъше дошелъ въ Солунъ Иванъ Маноловъ, род. отъ Кукушъ, изпратенъ съ 150 или заплата отъ Сарафова да бъде членъ въ Цл.

К. Азъ му отговорихъ, че нѣма Ц. К. Това момче бѣше много развалено, за пари съ всички бѣше. Биль е учителъ въ Шуменъ; повиканъ отъ Сарафова, дошелъ въ София.

Следъ като ни затвориха, Мартиновъ през юлий месецъ замина за София.

Тогава онѣзи момчетия, що направиха сетне атената въ Солунъ, бѣха почнали въ Солунъ да работятъ своята работа. Тѣ бѣха: Пинговъ Владимиръ (род. отъ Велесъ), Чонцевъ Григоръ (отъ Велесъ) и Тръчковъ Илия (отъ Велесъ). Маноловъ ту съ насъ ту съ тия момчетия се срещаше.

Още Матовъ и Татарчевъ не бѣха затворени, казаниятъ момчетия бѣха се групирали въ отдѣлна група, и единъ момъкъ, Василевъ Костадинъ (още го казваха Кирковъ), тогава още ученикъ, се съгласява да избѣга съ единъ момъкъ, който бѣ дошелъ отъ България съ пасапорта на Гирджикова, да замине съ него за Пловдивъ. За да има компанятията пари, самиятъ Костадинъ Василевъ пише на баща си, че е плѣненъ та да даде за откупъ — и баща му продава кѫщата си въ София, само за да го спаси, та дава 500 наполеона.

По-подире отъ тази случка презъ ноемврий 1900 год. малкиятъ братъ на Георги Богдановъ (отъ Велесъ) бѣше открадналъ нанизитъ на сестра си и ги продаде за да подържа компанията. Ц. К. разследва случката, но престъпниците не бидоха наказани. Матовъ се указа слабъ тогава. Чакъ презъ априль месецъ на 1901 год. Чонцевъ нападна съ желѣзо търговеца Гулій Стояновъ, защото не му внесълъ пари, колкото искалъ той за да живѣе. Това нападение даде поводъ да имъ кажемъ, въ два дена да напуснатъ Солунъ, защото инакъ ще бѫдатъ избити. И тѣ временно напуснаха Солунъ.

Следъ като ме освободиха; върнахъ се въ Стара-Загора, отгдето телеграфически ме повикаха, както отъ

страна на Цончевия комитетъ, така също и отъ моите другари Мартиновъ и Руменовъ. Последниятъ беше доходаль въ Солунъ като комитетски човекъ, а беше лъкаръ въ Скопье, подържанъ отъ българското правителство.

Тогава въ София въ хотелъ Метрополъ дохожда при мене генералъ Цончевъ, който искаше да ме спечели на своя страна, за да работимъ наедно въ Македония. Той излизаше отъ мисъльта, че азъ лесно ще съглася съ тъхъ, защото по-напредъ съмъ билъ противникъ на централния комитетъ. Бъхъ му писалъ отъ Ст.-Загора едно писмо, съкоето поздравлявахъ Михайловски и Цончева, като изказахъ радостта си, че умни хора съ застанали на чело на комитета и че съ тъхъ лесно ще се споразумѣемъ и пр. На Цончева казахъ думитъ: „Организацията азъ ще ви я дамъ, ала съ условие, че ние ще си останемъ отдълно тамъ, а Вие тукъ. Самостоятелността на организацията ще се запази, понеже вашите другари ще работятъ вътре, и тукашните ще се убедятъ, че не е възможно иначе да се работи. По същия въпросъ говорихъ съ Михайловски, Николовъ и Янковъ. Михайловски говори три часа и нищо не разбрахъ отъ него.

У всички наши другари съ изключение само на Гьорчо имаше искрено желание да се тури край на разногласията и да заработимъ наедно. Следъ две три събрания въ къщата на Руменова (Руменовъ, Мариновъ Димитъръ Стефановъ, Туше Дели-Ивановъ, Лазаръ Димитровъ и др.) дойдохме до заключение, мимо желанието на Гьорчо, че не тръбва да се правятъ никакви преговори за влизане въ споразумение съ върховния комитетъ във основа на така нареченото Майско съглашение, направено отъ Михайловски-Цончева съ Сарафова, Дѣлчева и Герджикова.